

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ 1833-1910

1. Η ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΑΓΟΡΙΩΝ

α) Η ανάπτυξη του σχολικού δικτύου μέσης εκπαίδευσης στη Μεσσηνία¹

Η εκπαίδευση στη Μεσσηνία, τη στιγμή της ίδρυσης του ελληνικού κράτους, βρισκόταν σε εμβρυακή κατάσταση, παρά την αναγεννητική προσπάθεια της καποδιστριακής περιόδου. Οι όποιες πνευματικές εστίες φώτισαν τους σημαντικότερους οικισμούς της Μεσσηνίας, την περίοδο 1828-1832², έσβησαν γρήγορα, λόγω της οικονομικής δυσπραγίας του κράτους, της ανασφάλειας, της απουσίας διοικητικής οργάνωσης και γενικότερα της αναρχίας που ακολούθησε τη δολοφονία του Καποδίστρια.

Η Αντιβασιλεία, αναδιαρθρώνοντας συνολικά το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας, θεμελίωσε αμέσως και το σχολικό δίκτυο της μέσης εκπαίδευσης. Τότε ιδρύθηκε και στη Μεσσηνία το πρώτο μέσο σχολείο. Ειδικότερα, στην Καλαμάτα, το 1835, με το διάταγμα της 25ης Μαρτίου, συστάθηκε το πρώτο Ελληνικό σχολείο της πόλης και του νομού.

---

1. Αναλυτική παρουσίαση όλων των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων που ιδρύθηκαν στη Μεσσηνία από το 1833 μέχρι το 1910, μαζί με όσες πληροφορίες για τη σύσταση και τη λειτουργία τους μπορούσαμε να συγκεντρώσουμε, γίνεται στο Παράρτημα Ι, εδw, σ. 283-302.

2. Σχετικά επιτυχείς προσπάθειες λειτουργίας στοιχειώδους εκπαίδευσης (ίδρυση αλληλοδιδασκτικών σχολείων), κατά την καποδιστριακή περίοδο, σημειώνονται στη Μικρομάνη, την Αρκαδιά (Κυπαρισσία), την Καλαμάτα, το Νησί (Μεσσήνη), την Κορώνη, τη Μεθώνη και το Νεόκαστρο (Πύλο). Εστίες ανώτερης (μέσης) εκπαίδευσης (ίδρυση Ελληνικών σχολείων) εντοπίζονται στην Καλαμάτα, το Νησί (Μεσσήνη) και την Κορώνη. Βλ. Ελένη Δ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον 1828-1832*, Αθήνα 1970, σ. 152.

Ήταν μάλιστα ένα από τα δέκα που ιδρύθηκαν τη χρονιά εκείνη σε ολόκληρο το κράτος³. Έκτοτε, και μέχρι το 1910, στις πόλεις και στις κωμοπόλεις του νομού ιδρύθηκε και λειτούργησε ένας σχετικά επαρκής αριθμός Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων, αναπτύχθηκε δηλαδή ένα δίκτυο δημόσιων σχολείων μέσης βαθμίδας. Ο Πίνακας 11 μας δείχνει το ρυθμό ίδρυσης δημόσιων σχολείων μέσης βαθμίδας στη Μεσσηνία, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, σε σχέση με τον πληθυσμό του νομού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11: ΙΔΡΥΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ
ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ

Έτος	Πληθυσμός	Αριθμός Ελληνικών	Ελληνικά ανά κάτοικο	Αριθμός Γυμνασίων	Γυμνάσια ανά κάτοικο
1835	69.737	1	1 ανά 69.737 κάτ.		
1849	97.575	4	1 ανά 24.394 κάτ.		
1854	100.839	6	1 ανά 16.807 κάτ.		
1869	130.417	11	1 ανά 13.042 κάτ.	1	1 ανά 130.417 κάτ.
1887	183.232	20 ⁴	1 ανά 9.162 κάτ.	2	1 ανά 91.616 κάτ.
1899	205.798	22	1 ανά 9.354 κάτ.	5	1 ανά 41.160 κάτ.
1907	218.514 ⁵	30	1 ανά 7.284 κάτ.	4	1 ανά 54.629 κάτ.
1910	218.514	32	1 ανά 6.829 κάτ.	4	1 ανά 54.629 κάτ.

Πηγές: (1) εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 28 Δεκεμβρίου 1968, φ. 210, σ. 3 (όπου γίνεται παραπομπή στο ΦΕΚ 1849, σ. 273)· (2) *Πίναξ της εν Ελλάδι Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το έτος 1854*.

3. Οι δέκα πόλεις στις οποίες συστάθηκαν Ελληνικά σχολεία ήταν οι ακόλουθες: Τρίπολη, Σπάρτη, Πάτρα, Μεσολόγγι, Άμφισσα, Λαμία, Χαλκίδα, Ύδρα, Τήνος και Καλαμάτα. Διδασκτήρια για τα σχολεία αυτά υποχρεούνταν να προσφέρουν οι κοινότητες της έδρας του εκπαιδευτηρίου, ενώ όπου δεν υπήρχαν διαθέσιμες οικοδομές το ενοίκιο για το σχολικό έτος 1835-36 θα το πλήρωνε το Εκκλησιαστικό Ταμείο. Βλ. Στέφανος Μ. Φίλος, *Το χρονικό ενός θεσμού. Διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150ετία 1832-1982*, Βιβλία για όλους, Αθήνα 1984, σ. 24.

4. Στον αριθμό 20 δε συνυπολογίζονται τα Ελληνικά σχολεία της Ζούρτσας, της Αγουλίντσας και της Ζαχάρως της επαρχίας Ολυμπίας, τα οποία είχαν ιδρυθεί, αλλά τη χρονιά εκείνη «αργούσαν», όπως προκύπτει από τον Οδηγό του Χ. Μακρίδη του έτους 1887. Βλ. Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος Οδηγός της Ελλάδος μετά ημερολογίου και πλείστων πρακτικών γνώσεων έτος 1887*, Τυπογραφείο Ο Παλαμήδης, Αθήνα 1887, σ. 126-131.

5. Επισημαίνουμε ότι από το 1899 μέχρι το 1909 ο νομός είχε διαιρεθεί σε δύο μικρότερους: το νομό Μεσσηνίας, με 127.991 κατοίκους, και το νομό Τριφυλίας με 90.523 κατοίκους.

του Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Π. Αργυρόπουλου, Αθήνα 1855· (3) Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870· (4) Χ. Μακρίδης, *Οδηγός της Ελλάδος 1887*, σ. 126-131· (5) Χ. Μακρίδης, *Οδηγός της Ελλάδος 1899*, σ. 186-187· (6) *Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1907-1908*· (7) *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911*· (8) Ελ. Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, ό.π., σ. 335.

Από τη μελέτη του παραπάνω Πίνακα προκύπτει ότι από το 1835 μέχρι το 1910 ο αριθμός των Ελληνικών σχολείων, ως απόλυτο μέγεθος, τριακονταπλασιάστηκε. Σε σχέση τώρα με τον συνολικό πληθυσμό του νομού, ο αριθμός αυτός δεκαπλασιάστηκε: το 1835 αναλογούσε 1 Ελληνικό σχολείο ανά 69.737 κατοίκους, ενώ το 1910 αναλογούσε 1 Ελληνικό σχολείο ανά 6.829 κατοίκους. Και, σε σχέση πάντα με τους κατοίκους, κατά την ίδια χρονική περίοδο ο αριθμός των Γυμνασίων σχεδόν τριπλασιάστηκε: το 1869 η αναλογία ήταν 1 Γυμνάσιο ανά 130.417 κατοίκους, ενώ το 1910 είχε φθάσει το 1 προς 54.629. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι την ίδια εποχή, και συγκεκριμένα το έτος 1890, σε πανελλήνια κλίμακα, αναλογούσε 1 Γυμνάσιο σε 60.756 κατοίκους⁶. Αναλυτικότερα, το ρυθμό ίδρυσης Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων, ανά δεκαετία, στις πέντε επαρχίες του νομού Μεσσηνίας, μας δίνουν οι Πίνακες 12α και 12β.

---

6. Την ίδια χρονιά, 1890, στη Γαλλία υπήρχαν 958 Γυμνάσια, αναλογούσε δηλαδή 1 Γυμνάσιο σε 40.000 κατοίκους. Στο Βέλγιο, όπου έχουμε Κολέγια και Γυμνάσια, λειτουργούσαν συνολικά 124 για αγόρια και 40 για κορίτσια· η αναλογία ήταν 1 σχολείο ανά 36.580 κατοίκους. Στις ΗΠΑ υπήρχαν 361 Κολέγια ή Γυμνάσια, δηλαδή 1 Γυμνάσιο ανά 173.000 κατοίκους. Στη Σαξωνία υπήρχαν το 1887 70 σχολεία μέσης εκπαίδευσης, δηλαδή 1 σχολείο ανά 45.428 κατοίκους. Η Πορτογαλία είχε 22 Γυμνάσια, δηλαδή 1 Γυμνάσιο ανά 213.636 κατοίκους. Η Ιταλία το 1886 είχε 1.051 Γυμνάσια και Λύκεια, αναλογούσε δηλαδή 1 Γυμνάσιο σε 2.500 κατοίκους. Τέλος, η Ρουμανία είχε το 1883 συνολικά 54 Γυμνάσια, δηλαδή 1 Γυμνάσιο ανά 100.000 κατοίκους. Βλ. Πανελλήνιος Σύντροφος, *Ετήσιον Πολιτειακόν, Οικονομολογικόν και Στατιστικόν Ημερολόγιον 1891*, έτος Β', εκ των καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, Αθήνα 1890, σ. 587-588.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12α: ΙΔΡΥΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΣΤΟ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ

	1835-40	1841-50	1851-60	1861-70	1871-80	1881-90	1891-00	1901-10	Σύνολο
Επαρχίες	1		2			2	1	1	7
Καλαμιάτσας	Καλαμιάτσας ⁷		Θουρία Σίτσσβα ⁸			Καλαμιάτσας Ασλάνσρα	Αρφαρά	Καλαμιάτσας	
Μεσσήνης	1	Νησί	1		1	1	1	2	7
			Ανδρούσσα		Μετλιγαλάς	Διαβολίτσι	Μεσσήνη	Τσαούσι	
Ολυμπίας			1	2		2		1	6
			Ανδρίτσαινα	Ζαχάρω Αγυλινίτσα		Ζούρτα Κρέσταινα		Ζόχα	
Πυλίας		1	1	1		1	1	2	7
		Κορώνη	Πύλος	Μεθώνη		Πεταλίδι	Βουφράδα	Λογγά	
Τριφυλίας		1	1	1	1	4	1		9
		Κυπ/σία	Φύλιατρα	Παργαλιάνοι	Λιγούδιστα	Αετός Σουλιμά Σιδηρόκαστρο Βαρυμπόπη	Μουζάκι		

Πηγή: Παράρτημα Ι, εδώ, σ. 283-302.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12β: ΙΔΡΥΣΗ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ ΣΤΟ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ

β. Γυμνάσια

Επαρχίες	1861-1870	1881-1890	1891-1900	Σύνολο
Καλαμάτας	1 Καλαμάτα			1
Μεσσήνης		1 Μεσσήνη		1
Ολυμπίας		1 Ανδρίτσαινα		1
Τριφυλίας		1 Φιλιατρά	1 Κυπαρισσία ⁹	2

Πηγή: Παράρτημα Ι, εδώ, σ. 283-302.

Οι Πίνακες μας 12α και 12β δείχνουν ότι τον 19ο αιώνα, και μέχρι το 1910, η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία ήταν, κατά ποσόν τουλάχιστον, αν μη και κατά ποιόν, σχετικά καλά οργανωμένη, σε σύγκριση με άλλους νομούς της χώρας, με 36 Ελληνικά σχολεία και 5 Γυμνάσια. Συγκεκριμένα, το 1878-79, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Κ. Τσουκαλάς, η Μεσσηνία κατείχε την τέταρτη θέση από άποψη αριθμού Ελληνικών σχολείων (15 σχολεία), μετά τις Κυκλάδες (23), την Αρκαδία (20), την Αχαΐα και την Αττική (16)¹⁰. Το 1899 η Μεσσηνία είχε 22 Ελληνικά σχολεία σε σύνολο 243, που λειτουργούσαν σε ολόκληρη τη χώρα, και 5 Γυμνάσια σε σύνολο 40 Γυμνασίων¹¹. Το 1910 ο νομός είχε φθάσει στην πρώτη θέση, από άποψη αριθμού Ελληνικών σχολείων, με 32 σχο-

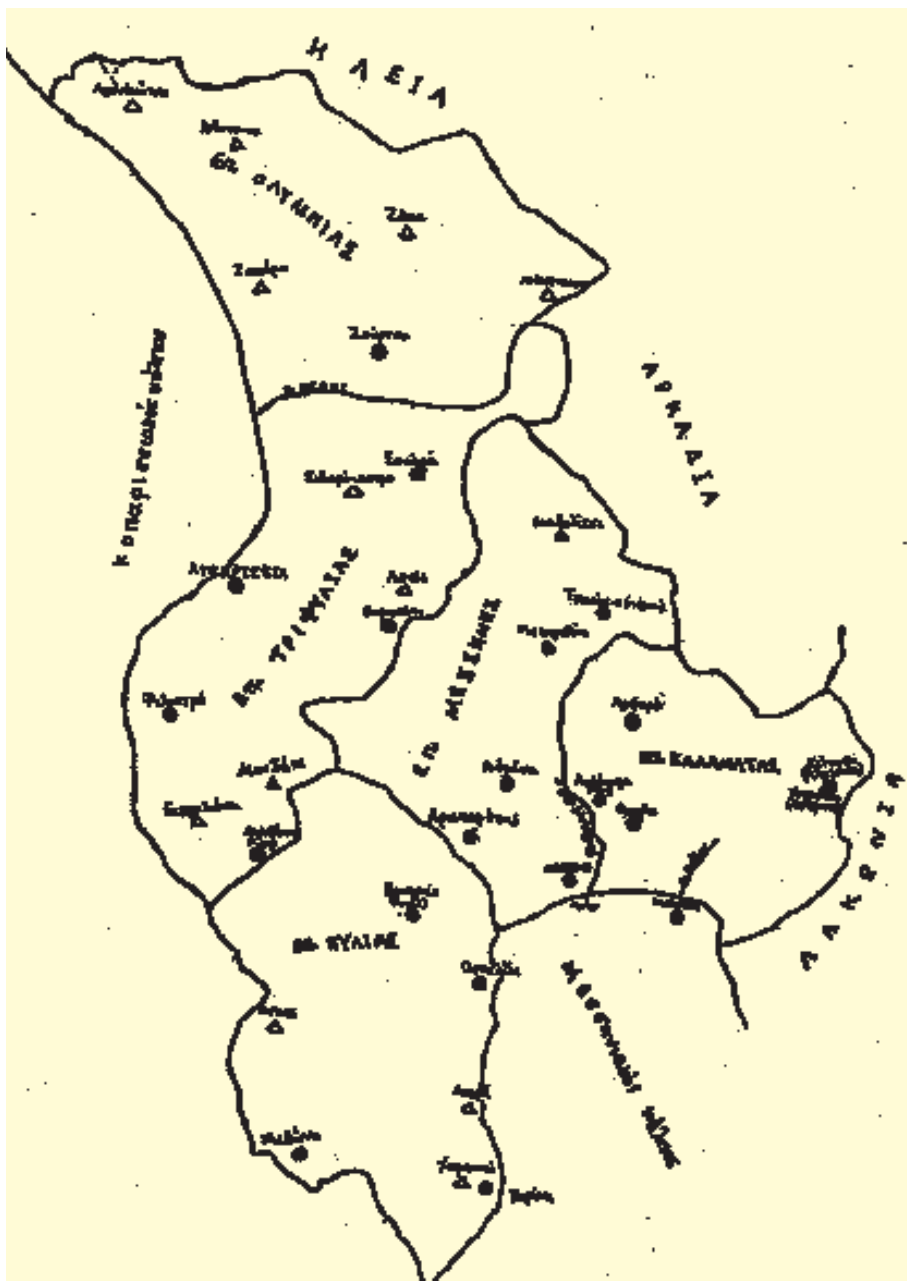
7. Σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1907-1908, το 1836 ιδρύθηκε στην Καλαμάτα και Β' Ελληνικό σχολείο. Δεν το συμπεριλαμβάνουμε ωστόσο στη δεκαετία του 1830, γιατί η έρευνά μας έδειξε ότι το σχολείο αυτό, τουλάχιστον μέχρι το 1860, δεν είχε λειτουργήσει. Βλ. Παράρτημα Ι, εδώ, σ. 284-285.

8. Η έδρα του Ελληνικού σχολείου ήταν άλλοτε στη Σίτσοβα και άλλοτε στην Τσερνίτσα.

9. Το Γυμνάσιο Κυπαρισσίας ιδρύθηκε το 1882, ξεκίνησε όμως τη λειτουργία του το 1891. Βλ. Παράρτημα Ι, εδώ, σ. 301.

10. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, μετ. Ιωάννα Πετροπούλου-Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, ε' έκδ., Θεμέλιο, Αθήνα 1987.

11. Χ. Μακρίδης, *Οδηγός της Ελλάδος έτους 1899*, σ. 186-187.

Χάρτης 2: Το «δίκτυο» των δημόσιων σχολείων μέσης εκπαίδευσης του ν. Μεσσηνίας. Με κύκλο σημειώνονται τα σχολεία, των οποίων τα αρχεία επεξεργαστήκαμε.

λεία, σε σύνολο 282, που λειτουργούσαν τότε (275 τριτάξια, 5 διτάξια και 2 μονοτάξια), σύμφωνα με τη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδύσεως 1910-1911*. Η Μεσσηνία δηλαδή εμφανίζεται ως ένας από τους πλέον ευνοημένους νομούς σε επίπεδο πυκνότητας του σχολικού δικτύου.

Η οικοδόμηση του σχολικού δικτύου της μέσης εκπαίδευσης στο νομό ξεκίνησε από την επαρχία Καλαμάτας. Εκεί, από το 1835 μέχρι το 1910, ιδρύθηκαν 7 Ελληνικά σχολεία, πλήρη, διτάξια ή μονοτάξια: τρία στην Καλαμάτα, ένα στη Θουρία, ένα στην Τσερνίτσα ή στη Σίτσοβα (η έδρα του σχολείου άλλαξε), ένα στ' Ασλάναγα και ένα στ' Αρφαρά, όλα δηλαδή στις έδρες των πέντε δήμων της (Καλαμάτας, Θουρίας, Αλαγονίας, Άριος και Αμφειάς, αντίστοιχα). Επίσης, στη συγκεκριμένη επαρχία, και μάλιστα στην πρωτεύουσα του νομού, ιδρύθηκε το 1861 το πρώτο Γυμνάσιο της Μεσσηνίας, σε μια εποχή όπου τα δημόσια Γυμνάσια όλης της χώρας δεν ξεπερνούσαν τα 10, αν λάβουμε υπόψη μας ότι το 1855-56, στην Έκθεση που είχε υποβάλει ο υπουργός Παιδείας Χ. Χριστόπουλος «Προς την Α.Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως», τα δημόσια Γυμνάσια ήταν μόλις 7¹². Μέχρι το 1861 οι απόφοιτοι των Σχολαρχείων (όπως ονομάζονταν τα πλήρη Ελληνικά σχολεία) της Μεσσηνίας «αποδημούσαν» σε Γυμνάσια άλλων νομών, κυρίως στο Γυμνάσιο της Τρίπολης, που είχε συσταθεί από το 1846¹³. Διαβάζουμε σχετικά στον Τύπο της εποχής: «[...] και η εν Τριπόλει αξιόλογος εφημερίς “Αρκαδία” αναφέρει ότι τόσον πλήθος μαθητών Μεσσηνίων εσυσσωρεύθη εις το εκείθεν Γυμνάσιον ώστε ούτε η οικία δεν τους χωρεί και προτείνει την σύστασιν Γυμνασίου εν Καλάμαις»¹⁴.

Στην επαρχία της Μεσσήνης, όπως φαίνεται στον Πίνακα 12α, το πρώτο Ελληνικό σχολείο ιδρύθηκε το 1846 στη διοικητική της πρωτεύουσα, το Νησί. Συνολικά, λειτούργησαν 7 Ελληνικά σχολεία, 2 στο δήμο Παμίσου (έδρα: Μεσσήνη), 2 στον εύφορο δήμο της Οιχαλίας (έδρες: Μελιγαλάς και Τσαούσιο, σημερινή Μερόπη), ένα στο δήμο Ανδανίας (έδρα: Διαβολίτσι), ένα στο δήμο Αριστομένους (έδρα: Αριστομένης)

12. ΦΕΚ, φ. 8, 3.4.1857, σ. 14-24.

13. *Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως 1907-1908*.

14. εφ. *Πελοπόννησος*, 4 Σεπτεμβρίου 1861, φ. 59.

και ένα στο δήμο Εύας (έδρα: Ανδρούσα). Η μόνη πρωτεύουσα που δεν είχε Ελληνικό σχολείο ήταν αυτή του δήμου Ιθώμης. Το δημοσυντηρητικό Γυμνάσιο της επαρχίας ιδρύθηκε το 1890 και ήταν το τέταρτο στο νομό, κατά σειρά λειτουργίας, μετά τα Γυμνάσια της Καλαμάτας, των Φιλιατρών και της Ανδρίτσαινας.

Στην επαρχία της Ολυμπίας λειτούργησαν τη συγκεκριμένη περίοδο 6 Ελληνικά σχολεία, ένα στην έδρα κάθε δήμου της: στην Ανδρίτσaina, στη Ζάχα, στη Ζαχάρω, στην Αγουλινίτσα, στα Κρέστaina και στη Ζούρτσα, έδρες των δήμων Ανδριτσαίνης, Αλιφείρας, Αρήνης, Βύλακος, Σκιλλούντος και Φιγαλείας, αντίστοιχα. Το Γυμνάσιό της λειτούργησε από το 1889, με έδρα την Ανδρίτσaina και ήταν το τρίτο στο νομό, μετά τα Γυμνάσια της Καλαμάτας και των Φιλιατρών.

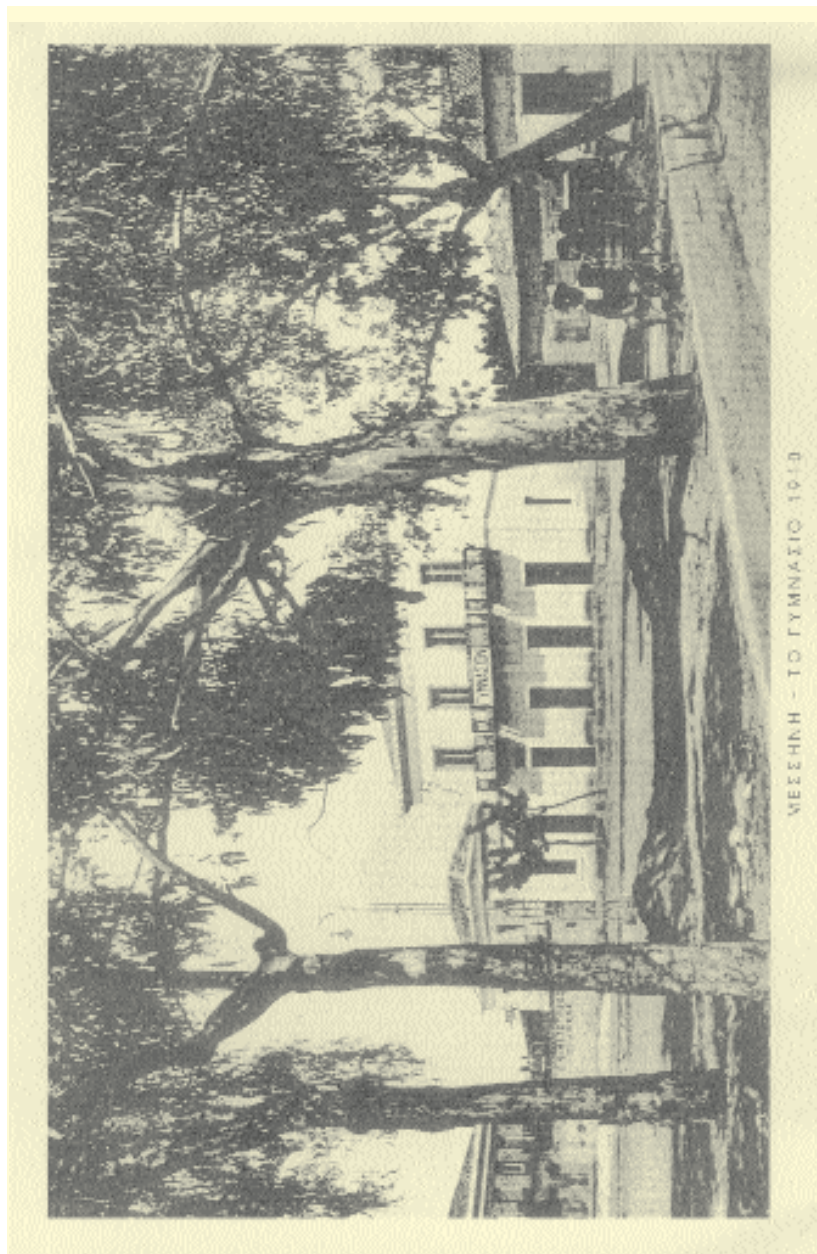
Στην επαρχία Πυλίας η μέση εκπαίδευση άρχισε να οικοδομείται σχετικά νωρίς, από το 1846, οπότε ιδρύθηκε το πρώτο Ελληνικό σχολείο στην Κορώνη, την ίδια χρονιά που ιδρύθηκε και το Ελληνικό σχολείο της επαρχίας Μεσσήνης, στο Νησί. Συνολικά, ιδρύθηκαν 7 Ελληνικά σχολεία, σε όλους τους δήμους της. Συγκεκριμένα, ιδρύθηκαν από ένα: στην Πύλο, στο Χατζή, στο Πεταλίδι, στη Μεθώνη και στη Λογγά, έδρες των δήμων Πυλίων, Βουφράδος, Πεταλιδίου, Μεθώνης και Αιπείας, αντίστοιχα. Στο δήμο Κολωνίδων ιδρύθηκαν 2 Ελληνικά σχολεία, ένα στην Κορώνη (το παλαιότερο της επαρχίας) και ένα στο Χαρακοπιό (το νεότερο). Ας υπογραμμιστεί εδώ ότι στην επαρχία Πυλίας δεν ιδρύθηκε Γυμνάσιο κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Τέλος, στην επαρχία Τριφυλίας η μέση εκπαίδευση οργανώθηκε σε 9 Ελληνικά σχολεία και 2 Γυμνάσια. Αναλυτικότερα, ιδρύθηκε ένα Ελληνικό σχολείο στην έδρα του δήμου Κυπαρισσίας, την Κυπαρισσία, που ήταν και η πρωτεύουσα της επαρχίας, και από ένα στα Φιλιατρά, στους Παργαλιάνους, στο Σουλιμά και στο Σιδηρόκαστρο, έδρες των δήμων Εράνης, Πλαταμώδους, Δωρίου και Αυλώνος αντίστοιχα. Στο δήμο Αετού ιδρύθηκαν 2 Ελληνικά σχολεία, ένα στον Αετό και ένα στη Βαρυμπόπη, όμως η λειτουργία τους δεν συμβάδισε χρονολογικά. Το ίδιο και στο δήμο Φλεσιάδος, ένα στη Λιγούδιστα και πιθανόν και στο Μουζάκι¹⁵. Στο δήμο Τριπύλης δεν λειτούργησαν Ελληνικά σχολεία,

---

15. Η μοναδική πληροφορία που έχουμε γι' αυτό το Ελληνικό σχολείο είναι ότι καταργήθηκε το 1893. Βλ. Παράρτημα Ι, εδώ, σ. 301.

Εικ. 24 : Το Γυμνάσιο Μεσσήνης το 1910 (ΓΑΚ/Αρχείο Ν. Μεσσηνίας).

ούτε και στο δήμο Ηλεκτρίδος, ο οποίος καταργήθηκε το 1892¹⁶. Στη συγκεκριμένη επαρχία ιδρύθηκαν 2 δημοσυντήρητα Γυμνάσια: ένα στο διοικητικό της κέντρο, την Κυπαρισσία, και ένα στην έδρα του σταφιδοπαραγωγού δήμου της Εράνης, τα Φιλιατρά, το οποίο μάλιστα λειτούργησε το 1885, νωρίτερα από το Γυμνάσιο της Κυπαρισσίας (1891).

Η λειτουργία όλων των παραπάνω σχολείων δεν ήταν αδιάλειπτη. Κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, κάποια Ελληνικά σχολεία δεν λειτουργούσαν τακτικά, δηλαδή «αργούσαν» ορισμένες σχολικές χρονιές, όπως για παράδειγμα τα σχολεία της Αγουλινίτσας, της Ζαχάρως και της Ζούρτσας. Επίσης, ορισμένα άλλα, μαζί με ένα Γυμνάσιο, καταργήθηκαν. Πρέπει να έχουμε κατά νου το γεγονός αυτό, για να μπορέσουμε να αιτιολογήσουμε τις σημαντικές αυξομειώσεις των ποσοστών φοίτησης των μαθητών σε ορισμένες σχολικές χρονιές, τις οποίες θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια. Συγκεκριμένα, το 1893, καταργήθηκαν οριστικά τα Ελληνικά σχολεία του Αετού, του Σουλιμά, του Σιδηρόκαστρου και του Μουζακίου, ενώ έκλεισε προσωρινά το σχολείο του Πεταλιδίου, το οποίο επαναλειτούργησε το 1900. Το 1895 έκλεισε προσωρινά –επαναλειτούργησε το 1901– το Α' Ελληνικό σχολείο της Καλαμάτας, το 1909 καταργήθηκε το Ελληνικό σχολείο του Αριστομένη, ενώ το 1900 καταργήθηκε το Γυμνάσιο των Φιλιατρών, το οποίο επανασυστάθηκε το 1914. Φαίνεται ότι ήταν οικονομικοί οι λόγοι που οδήγησαν στην αποδυνάμωση των σχολείων και, τελικά, στην κατάργησή τους. Δύο βασικοί λόγοι αυτού του είδους ήταν: α) η επιβολή, από την κυβέρνηση Τρικούπη, υψηλών εκπαιδευτικών τελών στα Ελληνικά σχολεία και στα Γυμνάσια, το 1892, μέτρο που καθιστούσε την εκπαίδευση δυσπρόσιτη στα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα β) στην περίπτωση του Γυμνασίου Φιλιατρών, η οικονομική κρίση, που έπληξε ιδιαίτερα την επαρχία Τριφυλίας στο γύρισμα του αιώνα, λόγω της ασθένειας του περονόσπορου, η οποία απείλησε τη σταφιδοκαλλιέργεια και, κατ' επέκταση, την οικονομία της περιοχής που βασιζόταν στη σταφίδα.

Ανεξάρτητα πάντως από τη συνεχόμενη ή διακεκομμένη λειτουργία όλων αυτών των σχολείων, γεγονός είναι ότι στο νομό Μεσσηνίας η κατανομή των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων ήταν ισόρροπη στις

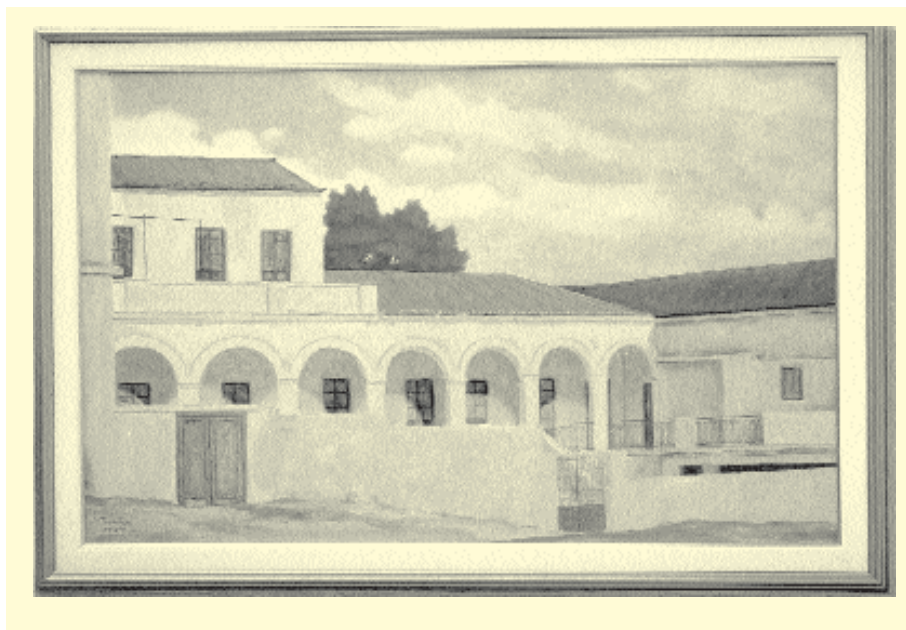
16. Για τη διοικητική ιστορία της επαρχίας Τριφυλίας, βλ. Ελευθέριος Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα 1994, σ. 356-364.

επαρχίες. Μόνον η επαρχία Τριφυλίας βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση, με 9 Ελληνικά σχολεία και 2 Γυμνάσια, ενώ η επαρχία Ολυμπίας τοποθεείται στον αντίποδα, με 6 Ελληνικά σχολεία και 1 Γυμνάσιο. Οι υπόλοιπες είχαν 7 Ελληνικά σχολεία η καθεμία και 1 Γυμνάσιο, με εξαίρεση την επαρχία Πυλίας, όπου δεν ιδρύθηκε κανένα Γυμνάσιο κατά την εξεταζόμενη περίοδο, όπως προαναφέρθηκε. Αυτό δείχνει ότι το δευτεροβάθμιο δίκτυο στο νομό διείσδυσε κατά τρόπο ομοιόμορφο, πιστοποιώντας μια διαρκή κρατική προσπάθεια, που αναμφίβολα θα προσέκρουε στις κατά τόπους δυσκολίες, δεδομένων των γεωγραφικών ιδιαιτεροτήτων αλλά και της οικονομικής κατάστασης των δήμων. Ας μην ξεχνάμε ότι, σε πολλές περιπτώσεις, η συντήρηση των σχολείων εξαρτιόταν από την οικονομική ενίσχυση των δήμων, αλλά και από τις χορηγίες ντόπιων παραγόντων, που φιλοδοξούσαν να αναβαθμίσουν την παιδεία της περιοχής τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι τα Γυμνάσια των Φιλιατρών και της Μεσσήνης τα συντηρούσαν οι αντίστοιχοι δήμοι. Το ίδιο ίσχυε και στην περίπτωση των Ελληνικών σχολείων των Φιλιατρών και της Λιγούδιστας. Αλλά και το Γυμνάσιο της Καλαμάτας, που συστεγαζόταν με το Α΄ Ελληνικό σχολείο της πόλης, από το 1865 και ύστερα χρησιμοποιούσε δημοτικό κτίριο. Το ίδιο και το Ελληνικό σχολείο της Ανδριτσαινας: στεγάστηκε από το 1879 και μετά σε κοινοτικό κατάστημα, το οποίο οικοδομήθηκε με εισφορές φιλογενών Ανδριτσάνων, σε οικόπεδο που παραχώρησε ο Νικόλαος Μπαμπαδήμος. Επίσης, το Ελληνικό σχολείο του δήμου Αλαγονίας συντηρούνταν από κληροδοτήματα του Πέτρου Γ. Δημάκη. Τέλος, το Ελληνικό σχολείο της Βαρυμπόπης συντηρούνταν με τους τόκους 24.000 δραχμών, που προέρχονταν από το Ταμείο της Ιεράς Μονής της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, ενώ και το κτίριο του σχολείου ήταν ιδιοκτησία της Μονής και είχε παραχωρηθεί στο δήμο Αετού¹⁷.

Αξιοπρόσεκτο είναι, επίσης, ότι το δίκτυο των Ελληνικών σχολείων της Μεσσηνίας αναπτύχθηκε «μόνον στις κωμοπόλεις μιας κάποιας σημασίας»¹⁸, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 12α, επιβεβαιώνοντας την άποψη του Κωνσταντίνου Τσουκαλά. Συγκεκριμένα, άρχισε να αναπτύσσεται στην Καλαμάτα (1835), την Κυπαρισσία (1843), το Νησί (1846) και την Κορώνη (1846), δηλαδή σε πόλεις με ιστορική σημασία,

17. Βλ. Παράρτημα Ι, εδώ, σ. 301.

18. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 416.

Εικ. 25: Το Γυμνάσιο Καλαμάτας (1ο Ενιαίο Λύκειο Καλαμάτας, Το πρώτο Γυμνάσιο της Καλαμάτας, η ιστορική του διαδρομή 1861-1973, Λιβάνης, Καλαμάτα 2000).

που αποτελούσαν πνευματικές εστίες και στους χρόνους πριν από την Επανάσταση του 1821 και κατά τη διάρκεια της καποδιστριακής περιόδου¹⁹. Το δίκτυο αυτό αναπτύχθηκε σε όλους σχεδόν τους δήμους του νομού, στην αρχή με πιο αργούς ρυθμούς, αργότερα όμως, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1880, ταχύτερα, επιβεβαιώνοντας, για άλλη μια φορά, την άποψη του Κ. Τσουκαλά ότι «στο επίπεδο των Ελληνικών σχολείων δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσει κανείς ότι η μετακίνηση έξω από την περιοχή της κατοικίας των γονέων υπήρξε σημαντική»²⁰. Αντίθετα, η οικοδόμηση των Γυμνασίων στις επαρχίες του νομού δεν ήταν ταχύρυθμη, όπως άλλωστε και σε ολόκληρη τη χώρα²¹. Μέχρι το 1885 υπήρχε μόνο ένα Γυμνάσιο, στην Καλαμάτα, που είχε ιδρυθεί το 1861²². Τα υπόλοιπα τέσσερα λειτούργησαν όλα μετά τα μέ-

19. Ελένη Δ. Μπελιά, *ό.π.*, σ. 152.

20. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 416.

21. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 415.

22. Μέχρι το 1861 είχαν ιδρυθεί σε πανελλήνια κλίμακα τα παρακάτω Γυμνάσια: στο Ναύπλιο το 1833, στην Αθήνα το 1835, στο Μεσολόγγι το 1835, στην Πάτρα το 1835, στη Σύ-

σα της δεκαετίας του 1880 και στην καμπή του 1890, ένα σε κάθε επαρχία, με εξαίρεση την επαρχία Τριφυλίας, όπου λειτούργησαν δύο, και την επαρχία Πυλίας, όπου δεν ιδρύθηκε κανένα. Σε κάθε περίπτωση, η Μεσσηνία βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση, αν αναλογισθούμε ότι ακόμη και το 1911 οι μισές επαρχίες του ελληνικού κράτους δεν διέθεταν Γυμνάσιο²³.

Στη συνέχεια, αξίζει να διερευνήσουμε εάν το πυκνό αυτό σχολικό δίκτυο, που αναπτύχθηκε στη Μεσσηνία, ήταν σύμφωνο με το μαθητικό δυναμικό που αναλογούσε σε κάθε σχολείο, καθώς και με τη ζήτηση. Με άλλα λόγια, εάν υπήρχε συνάρτηση, και σε ποιο βαθμό, του ρυθμού διείσδυσης του δευτεροβάθμιου δικτύου με τα ποσοστά φοίτησης των μαθητών (θυμίζουμε ότι, όταν κάνουμε λόγο για μαθητές της μέσης βαθμίδας, αναφερόμαστε, εκ των πραγμάτων, μόνο σε αγόρια). Ενδεικτικά λοιπόν παραθέτουμε τους αριθμούς των σχολείων μέσης εκπαίδευσης, στον Πίνακα 13, ανά επαρχία, και τους αντίστοιχους αριθμούς μαθητών, που φοιτούσαν σ' αυτά, το 1869 και το 1910.

Η συγκριτική εξέταση των στοιχείων του Πίνακα 13 μάς επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι, τελικά, ο αυξημένος αριθμός σχολείων δεν συνεπέφερε υποχρεωτικά και μεγαλύτερα ποσοστά φοίτησης. Για παράδειγμα, η επαρχία Μεσσηνίας, το 1869, συγκρινόμενη με τις επαρχίες Τριφυλίας, Ολυμπίας και Πυλίας, παρόλο που είχε το «φτωχότερο» σχολικό δίκτυο (μόνο ένα Ελληνικό σχολείο), παρουσίαζε τη μεγαλύτερη αναλογία αριθμού μαθητών ανά σχολείο. Επίσης, η ίδια επαρχία, το 1910, εμφανίζει τα μεγαλύτερα ποσοστά φοίτησης στο νομό, αν και υπολείπεται σε αριθμό σχολείων μέσης βαθμίδας, σε σύγκριση με την επαρχία Καλαμάτας, και βρισκόταν στα ίδια επίπεδα με τις υπόλοιπες επαρχίες. Το γεγονός επιβεβαιώνει, και εδώ, την άποψη του Κωνσταντίνου Τσουκαλά ότι «η αύξηση των ποσοστών φοίτησης δεν εξαρτάται, ή εν πάση περιπτώσει δεν εξαρτάται κατά κύριο λόγο, από την εξακολούθητική πύκνωση του σχολικού δικτύου. Μ' άλλα λόγια, η σχολική "ζή-

---

ρο το 1835, στην Αθήνα το Α' Βαρβάκειο το 1843, στην Τρίπολη το 1846, στη Λαμία το 1846, στη Χαλκίδα το 1861 και στην Καλαμάτα το 1861. Βλ. *Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως 1907-1908*, σ. 110-111.

23. Βλ. Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδύσεως 1910-1911*, Αθήνα 1912, σ. 908· Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 415· Θεόδωρος Ν. Μυλωνάς, *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς. Η μέση εκπαίδευση στο χωριό και στην πόλη*, Γρηγόρης, Αθήνα 1982, σ. 49.

τηση” από μέρους των γονέων εμφανίζεται σαν παράγοντας σχετικά ανεξάρτητος από τη σχολική “προσφορά”, με τη μορφή της ύπαρξης σχολείων αυτών καθεαυτών»²⁴. Αυτό δείχνει ότι, τελικά, άλλοι παράγοντες έπαιξαν καθοριστικότερο ρόλο και προσδιόρισαν τη σχολική ζήτηση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13: ΣΧΟΛΕΙΑ (ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΑ) ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΕΣ, 1869 ΚΑΙ 1910

α. 1869

Επαρχίες	Αριθμός Σχολείων	Αριθμός Μαθητών	Μαθητές ανά σχολείο
Καλαμάτας	3	312	104
Τριφυλίας	3	101	34
Μεσσήνης	1	59	59
Ολυμπίας	2	52	26
Πυλίας	3	47	16

β. 1910

Επαρχίες	Αριθμός Σχολείων	Αριθμός Μαθητών	Μαθητές ανά σχολείο
Καλαμάτας	8	947	118
Τριφυλίας	7	722	103
Μεσσήνης	7	1.090	155
Ολυμπίας	7	687	98
Πυλίας	7	422	60

Πηγή: (1) Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητική κατάσταση Μέσης και Ανωτέρας Εκπαίδευσης 1869· (2) Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδύσεως 1910-1911.

Στις αμέσως επόμενες σελίδες θα επιχειρήσουμε να επισημάνουμε τους παράγοντες αυτούς που επηρέασαν τη φοίτηση, παραθέτοντας, σχολιάζοντας και ερμηνεύοντας τα ποσοτικά δεδομένα, τα οποία προέκυψαν από την επεξεργασία του πρωτογενούς αρχειακού υλικού των μέσων σχολείων του νομού.

24. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 413.

β) Μαθητικός πληθυσμός. Παράγοντες που επηρέασαν τη φοίτηση

Στη Μεσσηνία τα ποσοστά φοίτησης στη μέση εκπαίδευση κυμάνθηκαν σε υψηλά επίπεδα, σε σύγκριση με άλλους νομούς της χώρας, ιδιαίτερα στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Το 1878, σαράντα σχεδόν χρόνια μετά την ίδρυση των πρώτων δευτεροβάθμιων σχολείων στη Μεσσηνία (1835), ο νομός κατείχε την έκτη θέση (6,80/00), σε ποσοστά φοίτησης στη μέση εκπαίδευση επί 1.000 κατοίκων, όπως προκύπτει από τα στοιχεία που παραθέτει ο Κ. Τσουκαλάς²⁵. Προηγούνταν η Αττική (20,00/00), οι Κυκλάδες (9,90/00), η Αργολίδα (9,00/00), η Εύβοια (7,40/00) και η Αχαΐα (7,00/00). Λίγα χρόνια αργότερα, ο R.A.H. Bickford-Smith, που περιόδευσε την Ελλάδα το 1890-1892, τοποθετεί τη Μεσσηνία, μαζί με τη Λακωνία και την Αχαΐα-Ηλεία, στην κορυφή της εκπαιδευτικής πυραμίδας. Ο περιηγητής θεωρεί ότι στους νομούς αυτούς σημειώθηκε, γύρω στα 1892, η μεγαλύτερη συμμετοχή παιδιών στον κατώτερο κύκλο σπουδών της μέσης εκπαίδευσης, δηλαδή στα Ελληνικά σχολεία, σε αντίθεση με την Κεφαλλονιά, τα Τρίκαλα και την Κέρκυρα, περιοχές που έρχονταν τελευταίες. Ωστόσο, και στον ανώτερο κύκλο σπουδών, τα Γυμνάσια, η Μεσσηνία μαζί με την Αττικοβοιωτία και την Αχαΐα-Ηλεία παρουσίαζαν τους μεγαλύτερους αριθμούς μαθητών την ίδια περίοδο²⁶. Αργότερα, το 1900, σύμφωνα με τον Κ. Τσουκαλά, τα ποσοστά φοίτησης στη Μεσσηνία έφθασαν το 12,90/00, και ο νομός κατέλαβε τη δεύτερη θέση μετά την Αττική (14,40/00). Το 1907 έφθασαν το 14,30/00, και η Μεσσηνία βρέθηκε στην πρώτη θέση σε πανελλήνια κλίμακα, ενώ το 1911 άγγιξαν το 17,60/00, στη δεύτερη θέση μετά την Αττική (18,20/00)²⁷.

Είναι εμφανές ότι ο νομός όχι μόνον άγγιξε αλλά έφθασε την κορυφή της εκπαιδευτικής πυραμίδας (1907), όσον αφορά τη φοίτηση παιδιών στη μέση εκπαίδευση, δηλαδή στη ζήτηση ανώτερης παιδείας, σε αντιδιαστολή με τη στοιχειώδη βαθμίδα, τα ποσοστά της οποίας σημείωσαν μεν ανοδική πορεία, δεν έφθασαν όμως ποτέ, σε πανελλήνια κλίμακα, στην πρώτη θέση²⁸. Γεγονός είναι, πάντως, όπως φαίνεται στον

25. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 414.

26. R. A. H. Bickford-Smith, *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α'*, μετ. Λυδία Παπαδάκη, Εισμός, Αθήνα 1993, σ. 218.

27. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 414.

28. Συγκεκριμένα, το 1878 ο νομός κατείχε, σε πανελλήνιο επίπεδο, τη δέκατη τρίτη θέση, με ποσοστό 37,00/00, μετά τις Κυκλάδες (60,80/00), τη Φθιώτιδα (55,20/00), τη Λακωνία (54,60/00),

Πίνακα 14, ότι το 1907 πάνω από τα μισά παιδιά της Μεσσηνίας ηλικίας 9-16 ετών (κυρίως αυτής της ηλικίας φοιτούσαν στη μέση εκπαίδευση) δήλωναν «εγγράμματα». Συγκεκριμένα, το ποσοστό ήταν 52,35%, ποσοστό που πλησίαζε τον εθνικό μέσο όρο (52,62%), με σαφή υπεροχή των αγοριών (77,34%) έναντι των κοριτσιών (24,68%), γεγονός που φανερώνει ότι πάνω από τα μισά παιδιά του νομού είχαν δεχθεί τουλάχιστον τις εγκύκλιες γνώσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14: ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΗΛΙΚΙΑΣ 9-16 ΕΤΩΝ, 1907

Επαρχίες	Ποσοστό εγγράμματων παιδιών	Ποσοστό εγγράμματων αγοριών	Ποσοστό εγγράμματων κοριτσιών
Καλαμάτας	58,64%	82,18%	32,21%
Μεσσήνης	52,25%	81,25%	19,03%
Τριφυλίας	56,16%	77,43%	32,40%
Πυλίας	47,52%	73,95%	18,26%
Ολυμπίας	45,79%	69,77%	20,82%
Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	52,35%	77,34%	24,68%
ΕΛΛΑΔΑ	52,62%	72,41%	31,78%

Πηγή: Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, Αθήνα 1909.

Προχωράμε τώρα εξετάζοντας πόσα παιδιά της ίδιας ηλικίας φοιτούσαν στη μέση εκπαίδευση, και ειδικότερα στη δημόσια (η φοίτηση στην ιδιωτική μέση εκπαίδευση εξετάζεται σε ξεχωριστό κεφάλαιο).

την Αρκαδία (53,60/00), την Κεφαλλονιά (50,90/00), την Εύβοια (50,50/00), την Αργολίδα (49,90/00), την Αχαΐα (46,50/00), την Αττική (45,50/00), την Αιτωλία (41,80/00), την Κέρκυρα (39,90/00) και τη Ζάκυνθο (38,30/00). Το 1900 η Μεσσηνία ανέβηκε στην όγδοη θέση, με ποσοστό 80,30/00, μετά τα Τρίκαλα (93,10/00), τη Λακωνία (89,50/00), την Αργολίδα (87,80/00), την Αρκαδία (87,20/00), την Αχαΐα (85,20/00), την Κεφαλλονιά (83,40/00) και τη Φθιώτιδα (83,20/00). Το 1907 έφτασε στην έβδομη θέση, με ποσοστό 98,30/00, μετά την Αργολίδα (116,30/00), τη Λακωνία (113,30/00), την Αρκαδία (111,10/00), την Κεφαλλονιά (105,60/00), την Αχαΐα (102,50/00) και τις Κυκλάδες (100,60/00), ενώ το 1911 ανέβηκε στην πέμπτη θέση, με ποσοστό 11,20/00, μετά την Αρκαδία (124,80/00), την Αργολίδα (119,60/00), την Αχαΐα (111,80/00) και τη Λακωνία (111,30/00). Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 405.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15: ΠΟΣΟΣΤΟ ΦΟΙΤΗΣΗΣ ΠΑΙΔΙΩΝ ΗΛΙΚΙΑΣ 9-16 ΕΤΩΝ
ΣΕ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΑ ΤΟΥ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ,
1907-08 ΚΑΙ 1910-11

Επαρχίες	Ποσοστό Επετηρίδος 1907-08	Ποσοστό Μαθητολογίων 1907-08	Ποσοστό Στατιστικής 1910-11	Ποσοστό Μαθητολογίων 1910-11
Καλαμάτας	11,68%	11,90%	12,72%	12,72%
Μεσσήνης	9,36%	7,88%	11,91%	9,65%
Τριφυλίας	6,57%	4,98%	8,12%	6,58%
Πυλίας	6,05%	3,18%	6,04%	3,23%
Ολυμπίας	5,29%	0,80%	7,18%	0,75%
Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	7,82%	5,82%	9,28%	6,65%
ΕΛΛΑΔΑ	5,50%		6,49%	

Πηγές: (1) Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1907-08· (2) Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-11· (3) Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, ό.π.: (4) Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Στον παραπάνω Πίνακα παρατηρούμε ότι κατά τα σχολικά έτη 1907-08 και 1910-11 τα ποσοστά φοίτησης στη μέση εκπαίδευση, επί του συνόλου των παιδιών του νομού ηλικίας 9-16 ετών, ξεπερνούσαν τον εθνικό μέσο όρο²⁹.

Επισημαίνουμε ότι από το σημείο αυτό και ύστερα θα απομονώσουμε τη φοίτηση των αγοριών από τα κορίτσια, και όλα τα αριθμητικά δεδομένα θα αφορούν αποκλειστικά τη φοίτηση των αγοριών, εφόσον στη μέση εκπαίδευση, την περίοδο που εξετάζουμε, φοιτούσαν σχεδόν αποκλειστικά αγόρια – τα κορίτσια, επισήμως τουλάχιστον, αποκλείονταν από τη δημόσια μέση εκπαίδευση. Στη Μεσσηνία οι «παράνομες» εγγραφές κοριτσιών στα σχολεία αρρένων του νομού άρχισαν το 1892

29. Ας σημειωθεί εδώ ότι οι όποιες διαφορές μεταξύ των ποσοστών που προέκυψαν από τα μαθητολόγια, και των ποσοστών που μας δίνουν οι επίσημες κρατικές πηγές (η Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908 και η Στατιστική της Δημοσίας εκπαιδεύσεως του 1910-1911), οφείλονται στο ότι δεν έχει διασωθεί το σύνολο των μαθητολογίων όλων των σχολείων.

και αποτελούν εντελώς μεμονωμένες περιπτώσεις, οι οποίες δεν αλλάζουν τη συνολική εικόνα: το ποσοστό τους κυμαίνεται γύρω στο 2,5% των αρρένων³⁰.

Με βάση λοιπόν τα αριθμητικά δεδομένα των μαθητολογίων που επεξεργαστήκαμε³¹, διαπιστώνουμε, όπως φαίνεται στον Πίνακα 16, ότι η φοίτηση των αγοριών της Μεσσηνίας στα δημόσια σχολεία της μέσης βαθμίδας έφθανε, το 1907, το 10,97% του συνόλου των αγοριών του νομού ηλικίας 9-16 ετών, ξεπερνώντας τη γειτονική Λακωνία (10,37%), ενώ το 1910 το ποσοστό ανέβηκε βέβαια στο 12,36%, υπολειπόταν όμως του αντίστοιχου ποσοστού της Λακωνίας (12,64%)³². Η σύγκριση γίνεται, επιλεκτικά, με το νομό Λακωνίας, γιατί οι δύο αυτοί νομοί κατείχαν το 1910-11 τις πρώτες θέσεις, σε πανελλήνια κλίμακα (την πρώτη η Λακωνία και τη δεύτερη η Μεσσηνία)³³ στη φοίτηση αγοριών στο δευτεροβάθμιο επίπεδο. Βασικός μας στόχος είναι να εντοπίσουμε τους παράγοντες που οδήγησαν τη Μεσσηνία σε αυτά τα υψηλά ποσοστά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16: ΠΟΣΟΣΤΟ ΦΟΙΤΗΣΗΣ ΑΓΟΡΙΩΝ 9-16 ΕΤΩΝ ΣΕ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΑ ΤΟΥ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1907-08 ΚΑΙ 1910-11

Επαρχίες	Ποσοστό Μαθητολογίων 1907-08	Ποσοστό Μαθητολογίων 1910-11	Ποσοστό Εγγράμματων Ανδρών 1907	Πληθυσμός Επαρχίας 1907
Καλαμάτας	22,43%	23,60%	60,35%	40.911
Μεσσήνης	14,63%	17,59%	51,54%	48.954
Τριφυλίας	9,32%	12,17%	50,67%	51.004
Πυλίας	6,04%	5,92%	45,98%	38.126
Ολυμπίας	1,58%	1,47%	42,15%	39.519
Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	10,97%	12,36%		218.514

Πηγές: (1) Μαθητολόγια μέσης εκπαίδευσης Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)· (2) Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, ό.π.· (3) Ελ. Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, ό.π.

30. Βλ. *εδώ*, σ. 182-184.

31. Υπενθυμίζουμε ότι από το σύνολο των 36 μέσων σχολείων, που λειτουργήσαν τελικά στο νομό, επεξεργαστήκαμε τα μαθητολόγια των 28, δηλαδή ποσοστό 78%.

32. Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και εκπαίδευση. Λακωνία 19ος-20ός αιώνας*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1999, σ. 150.

33. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό.π., σ. 423, πίνακας 78:

Επίσης, στον ίδιο Πίνακα παρατηρούμε ότι και το 1907 και το 1910, εντός του ίδιου του νομού, υπήρχε σαφής ιεράρχηση των επαρχιών, όσον αφορά τη φοίτηση των αγοριών στη μέση εκπαίδευση. Το προβάδισμα το είχε η επαρχία Καλαμάτας, ακολουθούσε η επαρχία Μεσσηνίας, ενώ τρίτη, και μάλιστα με σαφή διαφορά από τις δύο προηγούμενες, ερχόταν η επαρχία Τριφυλίας. Τελευταίες ήταν οι επαρχίες Πυλίας και Ολυμπίας. Την ίδια ιεράρχηση διαπιστώνουμε, το 1907, και στα ποσοστά των εγγράμματων ανδρών· μάλιστα, παρατηρούμε μια σημαντική αντιστοιχία του ποσοστού φοίτησης αγοριών στη μέση εκπαίδευση με το ποσοστό εγγράμματων ανδρών, ανά επαρχία. Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι τα μεγαλύτερα ποσοστά φοίτησης μαθητών σημειώθηκαν το 1907 στις επαρχίες όπου και τα ποσοστά των εγγράμματων πατεράδων ήταν υψηλά. Αυτό, προφανώς, αποκαλύπτει ότι μεγαλύτερες πιθανότητες πρόσβασης στη μέση εκπαίδευση είχαν οι γόννοι εκείνων που ήταν «πιο μορφωμένοι στο χώρο της γεωγραφικής ενότητάς τους, δηλαδή αυτών που ήταν πιο ευνοημένοι από απόψεως πολιτιστικής»³⁴. Φαίνεται δηλαδή ότι το δυναμικό ή ασθενές πολιτιστικό υπόστρωμα κάθε επαρχίας ήταν ένας από τους παράγοντες που επηρέασαν την πρόσβαση των μαθητών στη μέση εκπαίδευση.

Αντίθετα, το μέγεθος του μαθητικού δυναμικού κάθε επαρχίας φαίνεται ότι δεν επηρεαζόταν καθοριστικά από τον συνολικό πληθυσμό καθεμιάς, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε στον ίδιο Πίνακα (16). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της επαρχίας Καλαμάτας, η οποία ήταν τρίτη σε πληθυσμό, σε επίπεδο νομού, σύμφωνα με την απογραφή του 1907, αλλά πρώτη σε ποσοστά φοίτησης μαθητών στη μέση εκπαίδευση. Πιθανότατα, η πρόσβαση των μαθητών στη βαθμίδα αυτή επηρεάστηκε θετικά από το γεγονός ότι στην επαρχία ανήκε η πόλη της Καλαμάτας, η οποία είχε την «πλουσιότερη αστική, εμπορική

Αναλογία μαθητών μέσης εκπαίδευσης επί 1.000 κατοίκων
(1910-11· μόνον αγόρια)

1. Λακωνία	33,3	6. Αττική	24,6	11. Κεφαλλονιά	16,0
2. Μεσσηνία	30,7	7. Εύβοια	20,2	12. Άρτα	14,5
3. Αρκαδία	28,8	8. Κυκλάδες	18,1	13. Κέρκυρα	14,1
4. Αχαΐα	26,9	9. Λάρισα	17,6	14. Αιτωλία	12,2
5. Αργολίδα	25,5	10. Φθιώτιδα	16,2	15. Τρίκαλα	10,5

34. Θ. Ν. Μυλωνάς, *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων...*, ό.π., σ. 165.

και βιοτεχνική παράδοση»³⁵. Επίσης, χαρακτηριστική περίπτωση αποτελείται και η επαρχία Τριφυλίας. Παρόλο που ήταν πρώτη πληθυσμιακά σε επίπεδο νομού και περιελάμβανε την πόλη των Φιλιατρών, στην οποία σημειώθηκε ένας από τους πλέον υψηλούς ρυθμούς αστικής ανάπτυξης σε πανελλήνια κλίμακα³⁶, εντούτοις δεν παρουσίασε ανάλογους ρυθμούς στη φοίτηση των μαθητών στη μέση εκπαίδευση: ερχόταν τρίτη, μετά τις επαρχίες Καλαμάτας και Μεσσήνης. Ας δούμε επίσης τις επαρχίες Μεσσήνης και Τριφυλίας: η επαρχία Μεσσήνης σημείωσε υψηλά ποσοστά φοίτησης μαθητών στο δευτεροβάθμιο επίπεδο, παρόλο που είχε αγροτικό χαρακτήρα, όπως και η επαρχία Τριφυλίας, ενώ πληθυσμιακά υπολείπονταν εκείνης και ο αστικός πληθυσμός της ήταν «υποτυπώδης»³⁷. Ποιοι ήταν λοιπόν οι παράγοντες που καθόρισαν αυτήν τη διαφορά μαθητικού δυναμικού μεταξύ των επαρχιών; Στην πορεία της μελέτης θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις ιδιαιτερότητες κάθε επαρχίας και να προσδιορίσουμε τους παράγοντες που μπορεί να επηρέασαν τη φοίτηση των αγοριών στη μέση εκπαίδευση.

Ακολουθεί αναλυτική παρουσίαση του μαθητικού δυναμικού των αγοριών σε επίπεδο νομού, χωριστά για τα Ελληνικά σχολεία και χωριστά για τα Γυμνάσια, κατά σχολικό έτος και κατά τάξη, στους Πίνακες 17 και 19. Σ' αυτούς παρουσιάζεται επίσης ο αριθμός των σχολείων μέσης εκπαίδευσης που λειτουργούσαν στο νομό, πιθανότατα κάθε σχολική χρονιά (στήλη 2), ο αριθμός των μαθητολογίων που χρησιμοποιήθηκαν σ' αυτήν τη μελέτη (στήλη 3), καθώς και η «τάση» φοίτησης των μαθητών (στήλη 5), που προκύπτει από τη διαίρεση του συνολικού αριθμού των μαθητών με τον αριθμό των μαθητολογίων.

Στον Πίνακα 17 παρακολουθούμε λοιπόν τις αυξομειώσεις της φοίτησης των μαθητών στα Ελληνικά σχολεία του νομού, από το 1861 μέχρι το 1910. Αναλυτικότερα, παρατηρούμε ότι ενώ το 1861 ο αριθμός των μαθητών ήταν υψηλός, τη διετία 1862-1863 σημειώθηκε μια εντυπωσιακή τάση μείωσης. Διευκρινίζουμε εδώ πως τα στοιχεία για την περίοδο 1861-1880 προέρχονται μόνο από το Ελληνικό σχολείο της

35. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 120.

36. Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 135-136, 356.

37. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 419.

Εικ. 26: Μαθητολόγιο Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (Χώρας) (ΓΑΚ/Αρχαία Ν. Μεσσηνίας).

Μεσσήνης (Νησί), γι' αυτό και πρέπει να θεωρήσουμε ότι αφορούν αποκλειστικά την επαρχία Μεσσήνης. Όπως φαίνεται, η ταραχώδης περίοδος της «Μεσοβασιλείας», από την έξωση του Όθωνα μέχρι την ουσιαστική εγκαθίδρυση του Γεωργίου Α', είχε τον απόηχό της στη συγκεκριμένη επαρχία³⁸, όπως και σ' ολόκληρη τη Μεσσηνία, η οποία πέρασε περίοδο πολιτικών παθών, που την εποχή εκείνη προσλάμβαναν και προσωπικό χαρακτήρα. Είναι λοιπόν πιθανόν ότι η μείωση του αριθμού των μαθητών του Ελληνικού σχολείου της Μεσσήνης, κατά τη διετία 1862-1863, οφείλεται στο πολιτικό αυτό κλίμα βίας και τρομοκρατίας, που κυριάρχησε.

38. Ηλίας Μπιτσάνης, *Σελίδες από την ιστορία της Μεσσήνης (Νησί) μέχρι το 1900* (αδημοσίευτη εργασία), Καλαμάτα, Μάρτιος-Αύγουστος 1996, σ. 77-82.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17: ΣΧΟΛΕΙΑ, ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΑ, ΜΑΘΗΤΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΗ

Σχολικό Έτος	Αριθμός Ελληνικών	Αριθμός Μαθητολ.	Σύνολο Μαθητών	«Τάση»	Τάξη Α΄	Τάξη Β΄	Τάξη Γ΄
1861	6	1	111	111	55	25	31
1862	6	1	47	47	17	19	11
1863	6	1	40	40	25	15	—
1864	6	1	50	50	23	13	14
1866	11	1	49	49	22	18	9
1867	11	1	59	59	43	11	5
1868	11	1	58	58	26	26	6
1869	11	1	68	68	34	24	10
1870	11	1	84	84	47	24	13
1871	11	1	83	83	44	2	16
1872	11	1	97	97	66	18	13
1873	11	1	117	117	62	33	22
1874	10	1	117	117	45	40	32
1875	11	1	144	144	63	51	30
1876	11	1	128	128	69	32	27
1877	11	1	154	154	77	44	33
1878	11	1	131	131	51	42	38
1879	11	1	129	129	48	46	35
1880	11	1	125	125	54	37	34
1881	11	2	238	119	112	70	56
1882	11	2	262	131	119	96	47
1883	11	2	243	122	108	85	50
1884	11	2	305	153	134	92	79
1885	11	2	391	196	199	103	89
1886	11	2	409	205	170	137	102
1887	22	2	440	220	186	146	108
1888	22	2	420	210	172	129	119
1889	22	13	1482	114	603	466	413
1890	22	13	1582	122	644	472	466
1891	24	13	1693	130	645	513	35
1892	24	13	1165	90	417	363	385
1893	24	13	984	76	350	294	340

Σχολικό Έτος	Αριθμός Ελληνικών	Αριθμός Μαθητολ.	Σύνολο Μαθητών	«Τάση»	Τάξη Α΄	Τάξη Β΄	Τάξη Γ΄
1894	24	13	727	56	285	211	231
1895	24	13	1215	93	582	339	298
1896	24	13	1211	93	467	409	335
1897	24	13	1239	95	440	356	443
1898	24	13	1164	90	474	303	387
1899	22	14	1400	100	628	363	409
1900	22	17	1588	93	680	493	415
1901	22	21	1939	92	855	555	529
1902	22	21	2109	100	903	608	598
1903	22	21	2347	111	1018	630	699
1904	22	21	2362	111	996	689	677
1905	21	21	2105	100	826	677	602
1906	22	21	1891	90	808	548	535
1907	30	21	1917	91	821	575	521
1908	31	22	2014	92	911	607	496
1909	31	22	2167	99	1001	645	521
1910	32	22	2101	96	886	654	561

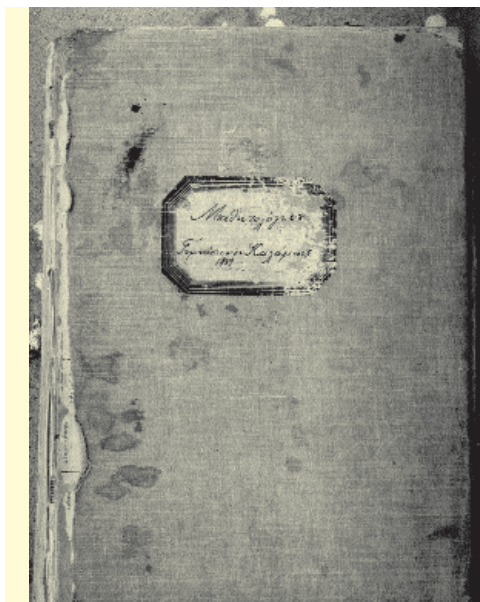
Πηγή: Μαθητολογία Ελληνικών σχολείων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Από το 1864 μέχρι το 1891 εμφανίζεται μια σαφής τάση αύξησης της φοίτησης³⁹, ενώ εντυπωσιακή τάση μείωσης σημειώνεται το διάστημα 1892-1894. Φαίνεται ότι τα υψηλά εκπαιδευτικά τέλη, που επέβαλε την περίοδο αυτή ο πρωθυπουργός Χαρίλαος Τρικούπης, σε συνδυασμό με την οικονομική κατάρρευση του 1893, επηρέασαν αρνητικά την πρόσβαση των μαθητών στα Ελληνικά σχολεία του νομού, με αποτέλεσμα ακόμη και το κλείσιμο κάποιων από αυτά (Αετού, Σουλιμά, Σιδηρόκαστρου, Μουζακίου, Πεταλιδίου).

Αντίθετα, από το 1895, οπότε ελαττώθηκαν τα εκπαιδευτικά τέλη, παρατηρείται εκ νέου τάση αύξησης της φοίτησης των μαθητών και μια σχετικά ομαλή πορεία, χωρίς ιδιαίτερα σημαντικές διακυμάνσεις. Η

39. Εξαιρέση αποτελεί το 1889, οπότε παρατηρούμε το εξής αντιφατικό: μεγάλη αύξηση του αριθμού των μαθητών, αλλά ταυτόχρονα μείωση της «τάσης» φοίτησης. Αυτό όμως οφείλεται, πιθανότατα, στο γεγονός ότι τη χρονιά εκείνη προστέθηκαν στο δείγμα μας και μαθητολογία μικρότερης δυναμικότητας, με αποτέλεσμα ο μέσος όρος να εμφανίζεται μικρότερος.

Εικ. 27: Εξώφυλλο μαθητολογίου του Γυμνασίου Καλαμάτας, 1889 (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

τάση αυτή συνεχίζεται μέχρι το 1904, χωρίς όμως να φθάνει τα επίπεδα της περιόδου 1864-1891.

Πτωτική τάση παρατηρείται κατά την περίοδο 1905-1907, που συμπίπτει χρονικά με το απόγειο του μεταναστευτικού ρεύματος, ιδιαίτερα προς την Αμερική, που συγκλόνισε τη χώρα⁴⁰, στο οποίο σημαντικό μερίδιο είχε, ως γνωστόν, και η Μεσσηνία: ο νομός ήταν τρίτος σε αριθμό μεταναστών, μετά την Αρκαδία και τη Λακωνία⁴¹. Επίσης, ως μας διαφεύγει και ο παράγοντας της εσωτερικής μετανάστευσης: ήταν

40. Η εξέλιξη των μεγεθών της ελληνικής μετανάστευσης, από το 1899, έτος που ξεκινάει κατά κύριο λόγο η έξοδος, μέχρι το 1910, είναι η εξής:

1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910
2.395	3.773	5.919	8.115	14.376	12.625	12.144	23.127	46.283	28.808	20.262	39.135

Πηγή: Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη μετά σχεδίου νόμου περί μεταναστεύσεως*, Αθήνα 1912, σ. 8.

41. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την απογραφή που έγινε για τους μετανάστες της περιόδου 1901-1910, με εντολή των νομαρχών, από τους δημάρχους, καταγράφηκαν 20.818 μετανάστες, ενώ κατά την απογραφή που έγινε από τους δασκάλους και τους ιερείς της Μεσσηνίας καταγράφηκαν 17.008. Όμως, δεν συνυπολογίστηκαν οι μετανάστες από την Καλαμάτα, γιατί δεν κατέστη δυνατόν να συγκεντρωθούν στοιχεία. Βλ. Εμμ. Ρέπουλης, *ό.π.*, σ. 18-21.

σύνηθες, την περίοδο αυτή, να ξενιτεύονται τα αγόρια στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας μας, με την ελπίδα ενός καλύτερου αύριο. Συγκεκριμένα, στην Αθήνα, στις αρχές του 20ού αιώνα, υπήρχαν 1.000 περίπου λούστροι, κυρίως από τις περιοχές της Μεσσηνίας, της Τρίπολης και της Μεγαλόπολης⁴² – που δεν αποκλείεται, βέβαια, να απασχολούνταν και με άλλες δραστηριότητες. Φυσικό επακόλουθο αυτής της μαζικής αποδημίας (μετανάστευαν κυρίως τα άρρενα μέλη των οικογενειών)⁴³ ήταν η αποδυνάμωση του ανδρικού πληθυσμού. Στη Μεσσηνία, η συγκριτική εξέταση του ανδρικού δυναμικού του νομού κατά τα έτη 1879 και 1907 δείχνει μια σαφή μείωση του ενεργού ανδρικού πληθυσμού ηλικίας 21-55 χρόνων, γεγονός που επιβεβαιώνει την προηγούμενη υπόθεσή μας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18: ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
ΑΝΑ ΕΠΑΡΧΙΑ, 1879 ΚΑΙ 1907 (ποσοστό %)

Επαρχίες	0-10 ετών		11-15 ετών		16-20 ετών		21-55 ετών		> 55 ετών	
	1879	1907	1879	1907	1879	1907	1879	1907	1879	1907
Καλαμάτας	26,32	26,68	12,11	11,89	9,68	9,56	44,45	41,57	7,44	10,19
Μεσσήνης	31,81	34,23	12,87	12,60	9,41	8,11	40,44	36,86	5,45	8,58
Τριφυλίας	29,60	30,25	12,34	11,60	9,05	8,88	43,70	40,78	5,29	8,47
Πυλίας	32,31	33,84	12,30	12,75	8,04	8,28	41,31	36,78	6,04	8,28
Ολυμπίας	28,95	33,35	12,74	11,69	8,55	7,13	43,16	38,97	6,59	8,83

Πηγές: (1) Υπουργείον Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879*, Αθήνα 1881· (2) *Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, ό.π.

Στον ίδιο Πίνακα, αξιοπρόσεκτο είναι ότι και στα ποσοστά των αγοριών ηλικίας 11-15 ετών, της ηλικίας που ενδιαφέρει τη μελέτη μας, παρατηρήθηκε το 1907 τάση μείωσης, σε σχέση με το 1879, σε όλες σχεδόν τις επαρχίες του νομού. Η διαπίστωση μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τελικά μετανάστευαν, σε μικρότερα βέβαια ποσοστά, και αυτής της ηλικίας τα παιδιά. Άλλωστε, είναι διαπιστωμένο ότι, σε πανελλήνια

42. Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα. Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1995, σ. 165-166.

43. Υπολογίζεται ότι το 90% των μεταναστών ήταν άνδρες. Βλ. Δ. Ψυχογιός, *ό.π.*, σ. 160.

κλίμακα, το 25% των μεταναστών ήταν παιδιά και έφηβοι⁴⁴, γεγονός που οδήγησε αργότερα τις κρατικές αρχές, τόσο της Ελλάδας όσο και των ΗΠΑ, να θεσπίσουν νομοθετικούς περιορισμούς, με στόχο την ανακοπή της υπερπόντιας μετανάστευσης μικρών ηλικιών. Στη Μεσσηνία, ήδη από το 1902, ο τοπικός Τύπος είχε αρχίσει να μιλάει για το «ακατάσχετον ολονέν ρεύμα των μεταναστεύσεων εις τον νέον κόσμον» και να επισημαίνει ότι «παρατηρείται μεγάλη αραιώσις νέων»⁴⁵, ενώ συνιστούσε «ν' αποστείλη η Κυβέρνησις εν Αμερική πλοίον ίνα περισυνάξη τους νεοσσούς εις την μητρικήν των στέγην»⁴⁶. Πιθανότατα, λοιπόν, η μεγάλη μείωση της τάσης φοίτησης των αγοριών στα Ελληνικά σχολεία του νομού, τη συγκεκριμένη περίοδο, οφείλεται στη μάλιστα της μετανάστευσης, εξωτερικής αλλά και εσωτερικής.

Η άποψη αυτή ενισχύεται και από την περιδιάβασή μας στον Τύπο της εποχής. Διαβάζουμε, λ.χ., στην καλαματιανή εφημερίδα *Θάρρος*: «Αξιοθρήνητος, τω όντι, είναι η κατάσταση της Αλαγονίας. Εν πάσι τοις χωρίοις το μεταναστευτικό ρεύμα είναι εξογκωμένον. Πάντες οι νέοι, ενώ έχουν απείρους γαίας προς καλλιέργειαν, μένουσιν άεργοι, περιμένοντες να συλλέξουν τα επαρκούντα διά το ταξίδιον χρήματα. Και αυτό δε το Ελληνικόν σχολείον ευρίσκεται εις αναστάτωσιν, διότι μεταξύ των μεταναστών συγκαταλέγοντο και τινες μαθηταί και διότι πολλοί άλλοι είναι προς μετανάστευσιν. Μάτην ο Σχολάρχης μετά των λοιπών διδασκάλων προσπαθούν να εκριζώσουν εκ των μαθητών την ιδέαν ταύτην»⁴⁷.

Όμως, από το 1908 και ύστερα αρχίζει να παρατηρείται εκ νέου μια τάση αύξησης του μαθητικού δυναμικού –μικρή στην αρχή, μεγαλύτερη αργότερα–, η οποία πιθανότατα σχετίζεται και πάλι με τον παράγοντα της μετανάστευσης. Ας σημειωθεί ότι η αμερικανική νομοθεσία, από το 1907 και μετά, έγινε εξαιρετικά αυστηρή ως προς την είσοδο παιδιών κάτω των 16 χρόνων που δεν συνοδεύονταν από τους γονείς τους. Στην έκθεση της Επιτροπής της ελληνικής Βουλής, που ασχολήθηκε με το θέμα της μετανάστευσης και παραθέτει στοιχεία για την περίοδο μέχρι το 1902, προτού δηλαδή το μεταναστευτικό ρεύμα πάρει πολύ μεγάλες

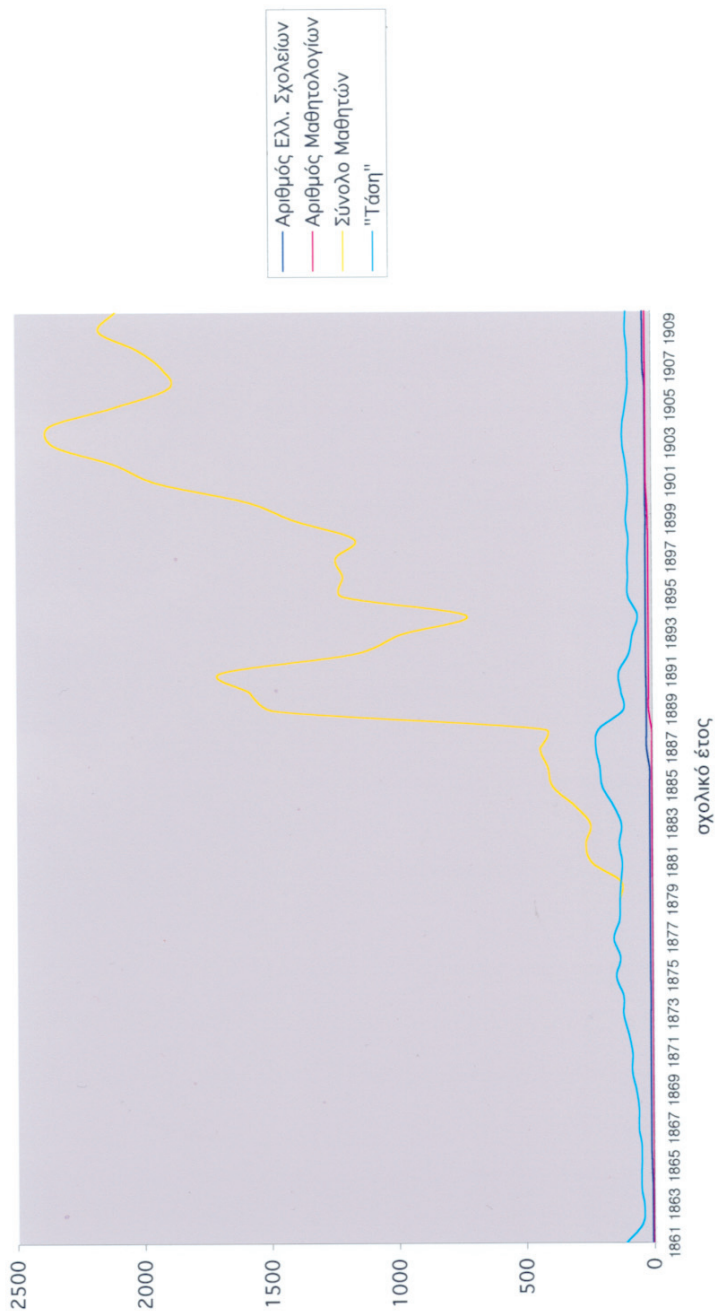
44. Δ. Ψυχογιός, *ό.π.*, σ. 168.

45. εφ. *Φως*, 7 Μαρτίου 1902, φ. 165.

46. εφ. *Φως*, 21 Απριλίου 1902, φ. 176.

47. εφ. *Θάρρος*, 23 Φεβρουαρίου 1904.

Μαθητές και Ελληνικά σχολεία

Διάγραμμα 1

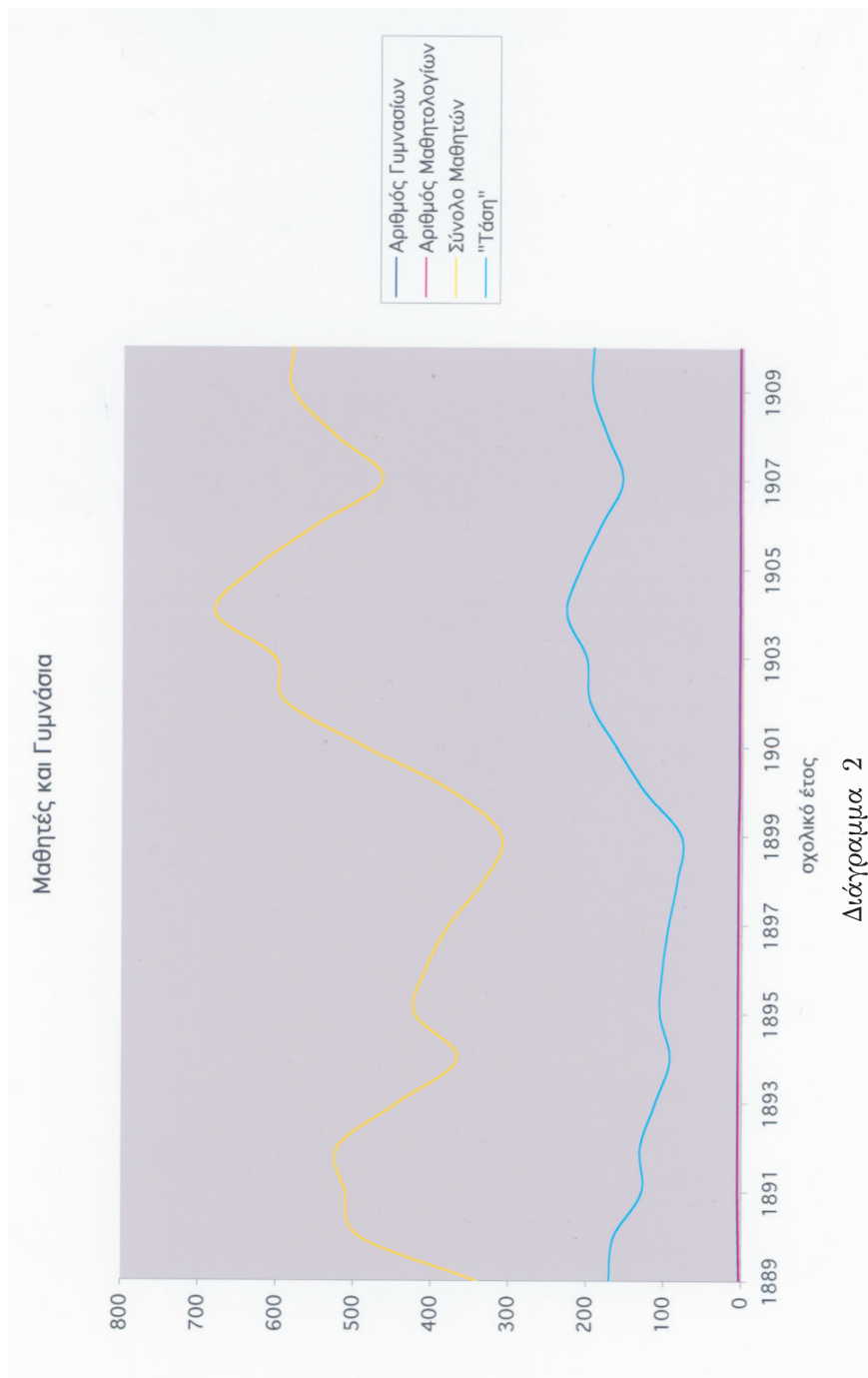
διαστάσεις, το ποσοστό των παιδιών ηλικίας κάτω των 15 είναι κατά μέσο όρο 10%, με μέγιστο το 1899 που φθάνει το 13%. Τα στοιχεία του 1909-1911 δείχνουν ότι το ποσοστό των μικρών παιδιών που μεταναστεύουν περιορίστηκε κάτω του 3%⁴⁸. Είναι πολύ πιθανό, λοιπόν, ότι οι νομοθετικοί αυτοί φραγμοί, που τέθηκαν στην έξοδο των παιδιών προς τον Νέο Κόσμο, εμπόδισαν έμμεσα και τις μαθητικές διαρροές από τα Ελληνικά σχολεία. Εξάλλου, την ίδια περίοδο, αρχίζει να ξεθωριάζει το «όνειρο» της μετανάστευσης προς την Αμερική, σε μικρούς και μεγάλους, λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσης των μεταναστών στη ξένη χώρα, μετά την οικονομική κρίση που είχε ξεσπάσει εκεί. Αποτέλεσμα, όχι μόνο να μειωθεί το ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα της προηγούμενης περιόδου, αλλά και να ανοίξει ο δρόμος της παλιννόστησης για πολλούς Έλληνες⁴⁹ (ανάμεσά τους και πολλοί Μεσσήνιοι)⁵⁰ μετανάστες.

Στη συνέχεια, απομένει να παρακολουθήσουμε τις αυξομειώσεις του μαθητικού δυναμικού των Γυμνασίων του νομού Μεσσηνίας, από το 1889 (από τότε χρονολογείται το παλαιότερο διασωθέν μαθητολόγιο) μέχρι το 1910, και να διερευνήσουμε εάν οι παράγοντες που καθόρισαν τη φοίτηση των αγοριών σε αυτά ήταν ίδιοι με εκείνους που επισημάναμε αμέσως παραπάνω για τα Ελληνικά σχολεία.

48. Δ. Ψυχογιός, *ό.π.*, σ. 160-162.

49. Υπολογίζεται ότι «στο διάστημα 1908-1930, το 61% των Ελλήνων μεταναστών επέστρεψαν στον τόπο τους, ποσοστό τεράστιο σε σύγκριση με τις άλλες εθνικές ομάδες». Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 150.

50. Σε πολλά φύλλα της καλαματιανής εφημερίδας *Θάρρος* του έτους 1908 περιγράφεται ανάγλυφα η εικόνα της παλιννόστησης Μεσσήνιων μεταναστών και σκιαγραφείται η δεινή κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι Έλληνες μετανάστες της Αμερικής, μετά την οικονομική κρίση. Ενδεικτικά, παραθέτουμε μερικά σχετικά αποσπάσματα: «Διά του καταπλεύσαντος εις τον λιμένα μας ατμοπλοίου της Εταιρίας Μεσσαζερή απεβιβάστησαν πολλοί μετανάσται εκ διαφόρων χωρών της Αμερικής προερχόμενοι και εκ Μεσσηνίας, Λακωνίας και Αρκαδίας καταγόμενοι» (6 Ιανουαρίου 1908, φ. 2670, σ. 2). Επίσης, λίγες μέρες αργότερα, διαβάζουμε: «[...] η παλιννόστησις των εξ Αμερικής ομοεθνών εξακολουθεί ογκουμένη, έννεκα του δυσκόλου της παραμονής αυτών εκεί, λόγω της χρηματικής κρίσεως, η οποία αφήρεσε την εργασίαν από εκατοντάδας χιλιάδων εργατών» (11 Ιανουαρίου 1908, φ. 2674, σ. 2). Ακόμη, τον Μάιο του ίδιου έτους: «[...] οι Έλληνες μετανάσται της Αμερικής [...] πεινούν, γυμνητεύουν και υφίστανται τα πάνδεινα», γι' αυτό και η εφημερίδα ζητάει «όπως ληφθούν μέτρα και διευκολυνθή η παλιννόστησις των, εν εναντία περιπτώσει θ' αποθάνωσι της πείνης» (14 Μαΐου 1908, φ. 2778, σ. 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 19: ΣΧΟΛΕΙΑ, ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΑ, ΜΑΘΗΤΕΣ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΗ, 1889-1910

Σχολ. έτος	Αριθμός Γυμνασίων	Αριθμός Μαθητολ.	Σύνολο Μαθητών	«Τάση»	Τάξη Α΄	Τάξη Β΄	Τάξη Γ΄	Τάξη Δ΄
1889	3	2	340	170	134	77	82	47
1890	4	3	492	164	218	130	73	71
1891	5	4	510	128	250	132	80	48
1892	5	4	520	130	229	133	93	65
1893	5	4	442	111	108	134	106	95
1894	5	4	366	92	97	87	106	76
1895	5	4	421	105	133	114	78	96
1896	5	4	407	102	137	93	97	80
1897	5	4	377	94	99	96	77	105
1898	5	4	332	83	118	65	73	76
1899	5	4	310	78	124	76	44	66
1900	4	3	374	125	167	98	51	58
1901	4	3	487	162	216	121	81	69
1902	4	3	589	196	257	158	93	81
1903	4	3	603	201	238	177	121	68
1904	4	3	680	227	292	156	143	89
1905	4	3	630	210	235	163	109	123
1906	4	3	549	183	190	137	122	100
1907	4	3	465	155	151	121	115	78
1908	4	3	526	175	196	134	109	87
1909	4	3	581	194	211	154	113	103
1910	4	3	580	193	191	159	123	107

Πηγή: Μαθητολόγια Γυμνασίων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Η ανάγνωση του Πίνακα 19 μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι οι εγγραφές των μαθητών στα Γυμνάσια μειώθηκαν αισθητά σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές. Και διακρίνουμε, έτσι, τρεις τέτοιες στιγμές.

α) 1893-1894. Η στιγμή συμπίπτει χρονικά με την επιβολή εκπαιδευτικών τελών επί διακυβερνήσεως Χαριλάου Τρικούπη⁵¹.

β) 1897-1899. Συμπίπτει με την ταπεινωτική ήττα του 1897⁵².

γ) 1905-1907. Συμπίπτει με το απόγειο της -εξωτερικής κυρίως- μετανάστευσης.

Τελικά, συγκρίνοντας τους Πίνακες 17 και 19, παρατηρούμε ότι οι κοινές χρονικές περιόδους, κατά τις οποίες σημειώθηκε μείωση του αριθμού των μαθητών και στους δύο κύκλους σπουδών της μέσης εκπαίδευσης ήταν τα διαστήματα της επιβολής των υψηλών εκπαιδευτικών τελών (1892-1894) και της κορύφωσης της μετανάστευσης (1905-1907). Όσον αφορά τα εκπαιδευτικά τέλη, ο ανασχετικός ρόλος που έπαιξαν στη φοίτηση των μαθητών είναι αρκετά ευκρινής, και, ως εκ τούτου, δεν χρήζει περαιτέρω αναλύσεως.

Τα πράγματα όμως είναι πιο σύνθετα όσον αφορά τη συνολική επίδραση του φαινομένου της μετανάστευσης στον μαθητικό πληθυσμό. Εάν περιοριστούμε στη διαπίστωση ότι κατά τη διάρκεια της μεταναστευτικής απογείωσης, 1905-1907, σημειώθηκε τάση μείωσης της φοίτησης, θα καταλήγαμε εύκολα στο συμπέρασμα ότι ο παράγοντας μετανάστευση λειτούργησε αρνητικά. Όμως, αν λάβουμε υπόψη ότι η Μεσσηνία (μια από τις μεγαλύτερες περιοχές αποστολής μεταναστών, μετά την Αρκαδία και τη Λακωνία, σ' όλη τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα)⁵³ εξακολούθησε, ακόμη και κατά την κορύφωση του μεταναστευτικού ρεύματος, το 1907, να εμφανίζει ένα από τα υψηλότερα ποσοστά φοίτησης όλης της χώρας⁵⁴, το παραπάνω συμπέρασμα τίθεται εν αμφιβόλω. Ας συνοπολογίσουμε εδώ και το γεγονός ότι και ο γειτονικός, φτωχός και αγροτικός νομός της Λακωνίας, όπου η μετανάστευση είχε εκτιναχθεί επίσης στα ύψη, παρουσίασε την ίδια περίοδο πολύ υψηλά ποσοστά φοίτησης, φθάνοντας στις πρώτες θέσεις

51. Διαβάζουμε στην καλαματιανή εφημερίδα *Μεσσηνιακή*, στις 4 Οκτωβρίου 1892 (φ. 25): «Τα εκπαιδευτικά τέλη ημπόδισαν ν' αυξηθεί ο αριθμός των μαθητών του παρ' ημίν Γυμνασίου [Καλαμών] [...] φέτος».

52. Διαβάζουμε στην καλαματιανή εφημερίδα *Φαραί*, στις 22 Ιουνίου 1897 (φ. 98): «[...] η πρόοδος των μαθητών [του Γυμνασίου Καλαμών] δεν υπήρξε επαρκής αλλ' ούτε και ηδύνατο να είναι μείζων ως προσκόψασα, ως γνωστόν [...] και εις την θλίψιν την επελθούσαν εκ των εθνικών συμφορών».

53. Εμμ. Ρέπουλης, *ό.π.*, σ. 18-21.

54. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 414.

της εκπαιδευτικής κλίμακας, όπως δείχνει η εξαντλητική επεξεργασία των αριθμητικών δεδομένων στη μελέτη της Καλλιόπης Γαβαλά⁵⁵. Επιπροσθέτως, και μέσα στα όρια του ίδιου του νομού Μεσσηνίας, δεν αποτελεί βέβαια σύμπτωση το γεγονός ότι η αγροτική επαρχία της Μεσσηνίας, η οποία κατά την περίοδο 1901-1910 ήταν πρώτη, στο νομό, σε αριθμό μεταναστών⁵⁶, παρουσίασε τα πιο υψηλά ποσοστά φοίτησης αγοριών στη μέση εκπαίδευση, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες αγροτικές επαρχίες της Τριφυλίας, της Πυλίας και της Ολυμπίας. Αντίθετα, η Πυλία, που είχε τον μικρότερο αριθμό μεταναστών, παρουσίασε ταυτόχρονα, ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά φοίτησης αγοριών ολόκληρου του νομού Μεσσηνίας (Πίνακας 16).

Το κλειδί για την ερμηνεία των παραπάνω βρίσκεται, πιστεύω, στον διαφορετικό ρόλο που διαδραματίζουν, σε σχέση με τη μέση εκπαίδευση, η εσωτερική και η εξωτερική μετανάστευση. Αν κάνουμε αυτή την αναγκαία διάκριση, θα διαπιστώσουμε ότι η μετανάστευση, συνολικά, έχει καταρχήν αρνητική επίπτωση στη φοίτηση, λόγω της αιμορραγίας μαθητικού δυναμικού που προκαλεί. Όμως, η εσωτερική μετανάστευση λειτουργεί ταυτόχρονα και ως κινητήριο μοχλός για τη μέση εκπαίδευση. Κι αυτό γιατί ο εσωτερικός μετανάστης, που θα μετακινηθεί σε κάποιο μεγάλο αστικό κέντρο της χώρας, χρειάζεται, ως απαραίτητο «διαβατήριο» γι' αυτήν τη χωρική-κοινωνική μετακίνηση κάποιο «χαρτί». Είναι γνωστό ότι η ελληνική οικογένεια, κυρίως η αγροτική, αγωνιζόταν να στρέψει ένα ή περισσότερα αγόρια της σε εμπορικές, υπαλληλικές και άλλες μη χειρωνακτικές δραστηριότητες έξω από την περιοχή της, μακριά από τις παραδοσιακές αγροτικές δουλειές, πράγμα που θα τους επέτρεπε να αναρριχηθούν σε μια ανώτερη τάξη. Ειδικά γι' αυτόν που φιλοδοξούσε να ενταχθεί στη δημόσια διοίκηση – βασικό στόχο των μετακινούμενων προς τα αστικά κέντρα – το δίπλωμα ήταν το απαραίτητο εφόδιο, για να μπορέσει να διεισδύσει στις «ρωγμές του συστήματος»⁵⁷. Για όλους αυτούς τους λόγους και επειδή, επιπροσθέτως, η ακτινοβολία του σπουδαγμένου παιδιού ήταν εξαιρετικά υψηλή, οι γο-

55. Κ. Γαβαλά, *ό.π.*, σ. 149.

56. Εμμ. Ρέπουλης, *ό.π.*, σ. 71-74.

57. Οι Έλληνες μετανάστες «που επέλεγαν τη λύση της αποδημίας, ήταν κυρίως εκείνοι των οποίων η μορφωτική στάθμη υπερέβαινε τον μέσον όρο». Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, *ό.π.*, σ. 153-156.

Εικ. 28: Διαφήμιση της «Υπερωκεανείου Ελληνικής Ατμοπλοΐας», με έδρα την Αθήνα. Διαβάζουμε σ’ αυτήν: «Δρομολόγιον τακτικόν» «εκ Καλαμών»: επίσης, ότι «εν Καλαμαίς» υπάρχει «Γενικόν Πρακτορείον της Εταιρείας». (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, δωρεά Θ. Μπρεδήμα).

νείς προσανατόλιζαν τα αγόρια τους προς τη μέση εκπαίδευση, παρότι το κόστος ήταν υψηλό, καθώς μέσα σχολεία υπήρχαν μόνο στις κωμοπόλεις και στις πόλεις του νομού. Στα αυξημένα έξοδα της φοίτησης (ενοίκιο, τροφή, μεταφορικά: επιπλέον, ας συνυπολογιστεί εδώ η απώλεια των χρημάτων που θα κέρδιζε το παιδί αν εργαζόταν, και τα οποία έπρεπε να αναπληρώσουν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας) η αγροτική οικογένεια κατάφερε τελικά να ανταποκριθεί χάρη στις προσωπικές θυσίες των μελών της αλλά, πολύ συχνά, και χάρη στα εμβάσματα του μετανάστη πατέρα ή αδελφού, με τα οποία ενισχυόταν ο οικογενειακός προϋπολογισμός⁵⁸.

Κοντολογίς, διαπιστώνουμε ότι ανάμεσα στη μέση εκπαίδευση και τη μετανάστευση αναπτύσσεται μια σχέση σύνθετη. Η εξωτερική μετανάστευση συντελούσε καταρχάς αρνητικά, με τη διαρροή μαθητικού πληθυσμού που προξενούσε: είχε όμως και θετικές επιπτώσεις, αν συ-

58. Οι παραπάνω σκέψεις στηρίζονται σε συμπεράσματα του Κ. Τσουκαλά, *ό.π.*, σ. 133-134, 144, 429.

νυπολογίσουμε τα εμβάσματα των ξενιτεμένων, είτε για την ανέγερση σχολικών κτιρίων είτε προς την οικογένεια, που επέτρεπαν τη φοίτηση των αγοριών στη μέση βαθμίδα. Η εσωτερική μετανάστευση, παρόλο που και αυτή ελάττωνε βέβαια τον μαθητικό πληθυσμό, λειτούργησε κυρίως προωθητικά. Τα παιδιά που ευελπιστούσαν να ξεφύγουν από την κοινωνική τους μοίρα, μετακινούμενα προς την πόλη, φρόντιζαν πρώτα να αποκτήσουν κάποιο πτυχίο: η εξασφάλιση της απαιτούμενης μόρφωσης δημιουργούσε καλύτερες προϋποθέσεις και έδινε μεγαλύτερες ευκαιρίες επιτυχίας.

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο η ερευνητική μας ματιά να στραφεί και σε άλλους παράγοντες που τυχόν επηρέασαν τη φοίτηση των μαθητών στη μέση εκπαίδευση. Για το σκοπό αυτό συγκρίναμε την τάση φοίτησης των μαθητών μεταξύ των επαρχιών, προκειμένου να επισημάνουμε διαφοροποιήσεις κατά περιοχή, μέσα στα όρια του νομού.

Από τη συγκριτική μελέτη των σχετικών στοιχείων (Παράρτημα II, Πίνακες 1-7) προκύπτει ότι όλες οι επαρχίες⁵⁹ παρουσίασαν γενική τάση μείωσης του αριθμού των μαθητών κατά τις περιόδους που αναφέραμε παραπάνω: κατά την εποχή της επιβολής των υψηλών εκπαιδευτικών τελών και κατά το διάστημα που η μετανάστευση βρισκόταν στο απόγειό της. Μοναδική εξαίρεση η επαρχία Πυλίας (Παράρτημα II, Πίνακας 4), η οποία δεν παρουσίασε πτωτική τάση κατά την περίοδο 1905-1908, όπως συνέβη στις υπόλοιπες επαρχίες του νομού⁶⁰.

Επίσης, αξιοπρόσεκτο είναι ότι στην επαρχία της Καλαμάτας, ιδιαίτερα στο Γυμνάσιο της ομώνυμης πρωτεύουσάς της, σημειώθηκε σημα-

59. Δεν αναφερόμαστε στην επαρχία Ολυμπίας, λόγω έλλειψης δεδομένων. Επεξεργασθήκαμε μόνον τα στοιχεία για το Ελληνικό σχολείο της Ζούρτσας, στο οποίο η φοίτηση έχει ως εξής: 1900-01: 34 μαθητές, 1901-02: 51 μαθητές, 1902-03: 56 μαθητές, 1903-04: 58 μαθητές, 1904-05: 70 μαθητές, 1905-06: 60 μαθητές, 1906-07: 65 μαθητές, 1907-08: 58 μαθητές, 1908-09: 66 μαθητές, 1909-10: 73 μαθητές και 1910-11: 54 μαθητές.

60. Επισημαίνουμε ότι η επαρχία Πυλίας ήταν η μοναδική που δεν παρουσίασε μείωση των αγοριών της, ηλικίας 11-15 ετών, το 1907, σε σχέση με το 1879 (Πίνακας 18). Το στοιχείο αυτό δείχνει ότι, ακόμη και την περίοδο αιχμής της μετανάστευσης, τα αγόρια αυτής της ηλικίας δεν έφυγαν από τον τόπο τους, γι' αυτό και δεν σημειώθηκαν διαρροές μαθητών από τα σχολεία μέσης εκπαίδευσης της συγκεκριμένης επαρχίας, τη δεδομένη χρονική στιγμή. Η διευκρίνιση γίνεται, γιατί δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η επαρχία Πυλίας παρουσίασε, συνολικά, τον μικρότερο αριθμό μεταναστών, σε επίπεδο νομού το 1901-1910, αλλά και τα χαμηλότερα ποσοστά φοίτησης μαθητών στη μέση εκπαίδευση.

ντική μείωση των μαθητών κατά το 1898 και 1899 (Παράρτημα II, Πίνακας 5), γεγονός που δείχνει ότι στην περιοχή αυτή η φοίτηση επηρεάστηκε και από άλλους, ειδικότερους, παράγοντες. Δύο βασικοί τέτοιοι παράγοντες ήταν η ασθένεια της ευλογιάς⁶¹, που έπληξε την πόλη της Καλαμάτας εκείνη την περίοδο, καθώς και οι αθρόες μετεγγραφές προς το γειτονικό Γυμνάσιο της Μεσσήνης, την ίδια πάντα εποχή, λόγω της αξιολόγησης προσωπικότητας του γυμνασιάρχη Μεσσήνης Όθωνα Ρέντζου⁶², ο οποίος διηύθυνε το σχολείο κατά τα έτη 1897-98 και 1898-99.

Ιδιαίτερη εντύπωση προξενεί επίσης η επαρχία Τριφυλίας, η οποία σημειώνει συνεχή φθίνουσα πορεία από τα μέσα της δεκαετίας του 1880 και μετά (Παράρτημα II, Πίνακες 3,7). Είναι φανερό ότι στη συγκεκριμένη επαρχία έδρασαν αποφασιστικά και άλλοι παράγοντες. Η τάση μείωσης στη φοίτηση των μαθητών της, που παρατηρείται μετά το 1886, πιθανότατα σχετίζεται με τις ολέθριες συνέπειες του σεισμού του 1886, που έπληξε την περιοχή, και ιδιαίτερα το δήμο Εράνης (Φιλιατρά). Αξιοπρόσεκτη, επίσης, είναι η συνεχιζόμενη πτωτική τάση που παρατηρείται στα σχολεία αυτής της επαρχίας σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1890. Το γεγονός θα πρέπει να συσχετισθεί, αυτήν τη φορά, με τις διακυμάνσεις της παραγωγής και του εμπορίου της σταφι-

61. Διαβάζουμε στον Τύπο της εποχής: «[...] η πρόοδος των μαθητών [του Γυμνασίου Καλαμών] δεν υπήρξε επαρκής αλλ' ούτε και ηδύνατο να είναι μείζων ως προσκόψασα, ως γνωστόν, εις την εκ της ευλογιάς προελθούσαν διακοπήν των μαθημάτων [...]». Βλ. εφ. *Φαραί*, 22 Ιουνίου 1897, φ. 98.

62. Διαβάζουμε σε καλαματιανή εφημερίδα, το έτος 1899: «Πληροφορούμεθα ότι πυκναί αραιώσεις γίνονται εις τους φάλαγγας των μαθητών του Γυμνασίου μας, εξ ων αθρόαι καθ' εκάστην μετεγγραφαί γίνονται εις το Γυμνάσιον της γείτονος Μεσσήνης [...]. Το φαινόμενον τούτο είναι αληθώς λυπηρόν και ανεξήγητον [...] διά να υπάρχη ζήλος και έφεσις των μαθητών εις την εκπαίδευσιν δέον εν τη διδασκαλία να πρυτανεύη πνεύμα μεθοδικότητος και ο διδάσκων να εμπνέη την συμπάθειαν εις τον διδασκόμενον [...] διότι η απουσία συμπαθητικής ατμοσφαιρας μεταξύ των μαθητών, σπείρει την απογοήτευσιν και την αποκάρωσιν του αισθήματος και της εφέσεως αυτών προς τα γράμματα. Η εν τοιούτω πνεύματι όμως αλληλεγγύη διδάσκοντος και διδασκόμενου είνε απόρροια και απότοκος ετέρου αισθήματος, του αισθήματος της φιλαλληλίας, του αισθήματος της αγάπης προς τον άνθρωπον απολύτως, και ειδικώς επί του προκειμένου προς τους μαθητάς, εις τας απαλάς των οποίων ψυχάς η στοργή αυτή δύναται να διεγείρη την φιλοτιμίαν και τον οργασμόν προς τα γράμματα. Τας ιδιότητας ταύτας κέχτηται αναμφισβητήτως εις περισσήν δόσιν ο Γυμνασιάρχης Μεσσήνης κ. Ρέντζος, διό και παριστάμεθα θεαταί του αλλοκότου φαινομένου ότι αι Καλάμαι εγένοντο Μεσσήνη και η δευτερεύουσα πόλις διαμφισβητή τα συστατικά πρωτευούσης». Βλ. εφ. *Φαραί*, 5 Απριλίου 1899, φ. 168, σ. 2.

δας, που αποτελούσαν θεμέλια της οικονομίας της επαρχίας, ιδίως των σταφιδοπαραγωγών δήμων της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο δήμος Εράνης, ο οποίος τελικά δεν άντεξε στις οικονομικές κρίσεις της σταφίδας, με άμεσο αντίκτυπο και στο χώρο της παιδείας: όχι μόνο μειώθηκε ο αριθμός των μαθητών αλλά, τελικά, καταργήθηκε το Γυμνάσιο των Φιλιατρών (1900), το πρώτο Γυμνάσιο της επαρχίας, που είχε ιδρυθεί όταν η οικονομική ακμή του δήμου έφτασε στο απόγειο (δεκαετία του 1880), χάρη, τότε, στην άνθηση της σταφίδας. Είναι εμφανές, λοιπόν, ότι οι παραγωγικές επιτυχίες ή ατυχίες της επαρχίας, δηλαδή λόγοι οικονομικοί, και ο μεγάλος βαθμός εξάρτησής της από τον «μαύρο χρυσό» της σταφίδας καθόρισαν την ανοδική ή φθίνουσα πορεία του μαθητικού πληθυσμού της στη μέση εκπαίδευση.

Αντίθετα, στην επίσης αγροτική επαρχία της Μεσσήνης (Παράρτημα II, Πίνακες 2, 6) δεν παρατηρούμε, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1890, μείωση του αριθμού των μαθητών ανάλογη με αυτήν της Τριφυλίας. Φαίνεται ότι η εύφορη γη της Μεσσήνης, με τους πλούσιους ελαιώνες, αλλά και την παραγωγή σταφίδας, σύκων και άλλων αγροτικών προϊόντων, δηλαδή με την πολυκαλλιέργεια, μπόρεσε να αντέξει στις κρίσεις της σταφίδας. Κι αυτό συνέβη ακριβώς επειδή διέθετε εναλλακτικές λύσεις, σε αντίθεση με την επαρχία Τριφυλίας, που στηρίχθηκε κυρίως στην εντατική σταφιδοκαλλιέργεια.

γ) Κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση των μαθητών⁶³

Για να εξετάσουμε την κοινωνικοοικονομική προέλευση των μαθητών της μέσης εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, θα στηριχθούμε στο επάγγελμα του πατέρα, όπως αυτό δηλώνεται στα μαθητολόγια των Ελληνικών σχολείων και των Γυμνασίων. Αυτό που μας ενδιαφέρει πρώτιστα, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, είναι να διαπιστώσουμε εάν η κοινωνικοεπαγγελματική καταγωγή των μαθητών προσδιόρισε, και σε ποιο βαθμό, την πρόσβαση τους στη μέση εκπαίδευση. Για το σκοπό αυτό θα διερευνήσουμε:

---

63. Η κατανομή των μαθητών σε κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες στηρίζεται στο επάγγελμα του πατέρα τους, που δηλώνονταν στο μαθητολόγιο, κατά την εγγραφή τους στο Ελληνικό σχολείο και το Γυμνάσιο. Αναλυτικά για τις κατηγορίες αυτές βλ. Παράρτημα II, εδώ, σ. 340-343.

α) Ποιες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες παρουσίασαν τα μεγαλύτερα ποσοστά φοίτησης στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και γιατί.

β) Ποια κοινωνικοεπαγγελματική ομάδα επηρεάστηκε περισσότερο από τις κοινωνικοοικονομικές μεταβολές της εποχής, που αντανακλώνται στο ποσοστό φοίτησης.

Στον Πίνακα 20, που ακολουθεί, διαγράφεται η κοινωνικοεπαγγελματική σύνθεση του σώματος των Μεσσήνιων μαθητών μέσης εκπαίδευσης (Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων). Από την ανάγνωση του Πίνακα 20⁶⁴ διαπιστώνεται ότι τα κοινωνικά στρώματα της Μεσσηνίας εκπροσωπούνταν άνισα.

Καταγράφεται μια σαφής κατίσχυση της κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας των αγροτών: το ετήσιο ποσοστό των μαθητών⁶⁵ που προέρχονταν από τον ευρύτερο αγροτικό χώρο υπερτερεί αριθμητικά σε σχέση με το άθροισμα των ποσοστών των υπόλοιπων κοινωνικοοικονομικών ομάδων (έμποροι, εκπαιδευτικοί και ελεύθεροι επαγγελματίες, δημόσιοι-δημοτικοί υπάλληλοι κ.ά.), καταλαμβάνοντας την πρώτη θέση. Συγκεκριμένα, η αριθμητική αυτή υπεροχή μεταφράζεται σε ποσοστά που κυμαίνονταν μεταξύ 60% και 70%, στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού της Μεσσηνίας. Ποσοστά, πράγματι, υψηλά, που μαρτυρούν τη «μορφωσιογόνο τάση», δηλαδή την έντονη ροπή για ανώτερες σπουδές, των μαθητών που προέρχονταν από το κοινωνικοοικονομικό στρώμα των αγροτών, προφανώς γιατί προσδοκούσαν την «υπέρβαση της αγροτικής τους κατάστασης», δηλαδή να «απελευθερωθούν από τις δουλείες της χειρωνακτικής εργασίας», να ξεπεράσουν το φράγμα της κοινωνικής τους κατηγορίας και να ανέλθουν στην κοινωνική κλίμακα⁶⁶.

---

64. Η παρουσίαση των ποσοστών κρίναμε σκόπιμο να γίνει από το έτος 1889 και ύστερα, ώστε να δώσουμε όσο γίνεται πιο αξιόπιστα στατιστικά αποτελέσματα, καθώς μέχρι τότε, δηλαδή μέχρι το 1889, δεν είναι επαρκή τα στοιχεία που διαθέτουμε.

65. Για τους απόλυτους αριθμούς αυτού του Πίνακα βλ. Παράρτημα II, Πίνακας 8, εδώ, σ. 311.

66. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 208, 426, 429.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΜΕΣΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1889-1910
(Ποσοστό %)

Σχολ. Έτος	Αγροτ. τομέας	Βιοτε- χνία	Εμπό- ριο & Μετα- φορές	Ελεύ- θερα επαγ- γέλμα- τα	Δημό- σιες &- Δημοτ. υπηρ.	Ένο- πλες Δυνά- μεις	Κλή- ρος	Άεργοι & Οικια- κές Εργα- σίες	Δεν Δήλω- σαν επάγ- γελμα	Ορφα- νά
1889	69,82	3,24	5,61	2,03	3,02	0,49	3,68	—	0,38	11,71
1890	68,16	3,13	6,13	2,65	3,62	0,48	3,95	0,05	0,53	11,29
1891	70,33	2,36	6,58	2,86	2,81	0,63	3,54	0,05	0,50	10,34
1892	66,71	2,91	7,73	3,15	3,51	0,59	4,34	0,06	0,77	10,23
1893	66,20	2,17	7,29	3,72	3,86	0,70	5,26	0,07	0,42	10,31
1894	61,17	2,01	9,43	4,21	4,67	1,01	4,58	0,09	0,46	12,36
1895	64,22	3,05	7,51	3,54	4,33	0,79	4,21	0,06	0,30	11,96
1896	65,20	2,84	6,36	3,65	4,08	0,56	3,89	0,06	1,61	11,74
1897	65,35	3,21	7,35	3,52	4,51	0,68	4,08	0,18	0,18	10,93
1898	62,23	3,54	7,55	4,01	5,15	0,87	4,61	0,07	0,27	11,70
1899	62,05	3,62	7,71	3,62	4,55	0,99	4,55	0,06	0,23	12,61
1900	61,95	3,86	7,02	4,27	4,68	0,86	4,58	0,05	0,25	12,46
1901	65,54	3,46	5,69	3,59	3,83	0,82	4,16	0,04	0,12	12,73
1902	65,68	3,40	6,06	3	3,96	1,03	3,92	0,04	0,15	12,76
1903	66,45	3,59	6,27	2,78	3,08	0,71	3,49	—	0,24	13,38
1904	66,02	3,71	6,93	3,02	2,99	0,85	3,45	0,03	0,06	12,93
1905	65,39	3,43	7,26	3,94	2,41	0,91	3,69	—	0,15	12,81
1906	64,13	3,80	7,57	4,21	2,66	0,86	3,64	—	0,29	12,84
1907	62,74	3,52	8,10	4,45	3,27	0,92	3,73	—	0,08	13,18
1908	62,71	4,06	8,24	4,14	3,04	0,83	3,55	0,20	0,08	13,17
1909	64,48	4,06	8,85	4,24	2,43	0,58	2,90	0,14	0,04	12,26
1910	62,16	4,12	8,84	4,42	3,12	0,96	2,71	0,11	0,67	12,88

Πηγή: Μαθητολογία Ελληνικών σχολείων & Γυμνασίων Ν. Μεσσηνίας (ΓΑΚ/ Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Όμως, το υψηλό μέγεθος του ποσοστού αυτού δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί στους αγροτικής προέλευσης μαθητές οι «κτηματικοί/κτηματίες/κτηματίτες» εκπροσωπούνταν με 96,49%, ενώ οι «γεωργοί» μόλις με 3,51%. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν,

Εικ. 29: Μαθητές του Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας, σχολικό έτος 1910-11 (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, δωρεά Άννας Γ. Ντεκελέ).

ότι δεν έχουμε να κάνουμε με κάποια κοινωνική ομάδα ακτημόνων ή εξαθλιωμένη οικονομικά, αφού, την εποχή που μας ενδιαφέρει, ο «κτηματίας» ήταν συνήθως ιδιοκτήτης γης, και μόνον ο «γεωργός» κατείχε την κατώτερη θέση στην αλυσίδα της παραγωγής. Και δεύτερον, γιατί τα τρία τέταρτα του πληθυσμού του νομού Μεσσηνίας, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ήταν αγρότες, σύμφωνα με τις Απογραφές του 1879 και 1907⁶⁷.

67. Στον πίνακα που ακολουθεί καταγράφεται ο ανδρικός ενεργός πληθυσμός νομού Μεσσηνίας σύμφωνα με τις Απογραφές του 1879 και 1907 (%).

Απογρα- φές	Αγροτ. τομέας	Βιοτε- χνία	Εμπόριο & Μεταφ.	Ελεύθε- ρα επαγγ.	Δημόσ. & Δημοτ. Υπηρεσ.	Ένοπλες Δυνάμεις	Κλήρος	Οικιακές Εργα- σίες
1879	85,47	3,51	5,19	0,96	1,27		0,93	2,59
1907	73,82	11,28	8,60	1,82	1,17	1,68	0,82	0,89

Στην Απογραφή του 1879 αναφέρονται μόνον οι «εν αγρία» στρατιωτικοί, γι' αυτό και δεν αναγράφεται το αντίστοιχο ποσοστό στον παραπάνω Πίνακα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 21: ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ
ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1901-1910

Επαγγελματικές Κατηγορίες	Επαρχίες	Απογραφή %		Στοιχεία Μαθητολ. %	
		1907		1901-1910	
<i>Αγροτ. τομέας</i>	Καλαμάτας	6579	52,2	2405	67,9
	Μεσσήνης	10291	80,5	2721	83,2
	Τριφυλίας	11607	76,7	1460	75,4
	Πυλίας	8051	79,4	728	79,5
	Ολυμπίας	8669	84,4	200	87,7
	Νομός Μεσσηνίας	45197	73,7	75141	75,9
<i>Βιοτεχνία</i>	Καλαμάτας	2393	19	204	5,8
	Μεσσήνης	873	6,8	107	3,2
	Τριφυλίας	1689	11,2	73	3,8
	Πυλίας	861	8,5	37	4
	Ολυμπίας	1088	10,2	6	2,6
	Νομός Μεσσηνίας	6904	11,2	427	4,3
<i>Εμπόριο & Μεταφ.</i>	Καλαμάτας	2060	16,3	405	11,4
	Μεσσήνης	970	7,6	149	4,5
	Τριφυλίας	1047	6,9	114	5,9
	Πυλίας	751	7,4	59	6,4
	Ολυμπίας	435	4	3	1,3
	Νομός Μεσσηνίας	5263	8,6	730	7,4
<i>Ελεύθερα επαγγ.</i>	Καλαμάτας	316	2,5	155	4,4
	Μεσσήνης	212	1,6	82	2,5
	Τριφυλίας	262	1,7	02	5,3
	Πυλίας	157	1,5	17	1,83
	Ολυμπίας	169	1,6	5	2,2
	Νομός Μεσσηνίας	1116	1,8	361	3,6
<i>Δημόσ. & Δημοτ. Υπ.</i>	Καλαμάτας	245	1,9	178	5
	Μεσσήνης	98	0,8	79	2,4
	Τριφυλίας	167	1,1	86	4,4
	Πυλίας	116	1,1	35	3,8
	Ολυμπίας	92	0,9	11	4,8
	Νομός Μεσσηνίας	718	1,2	389	3,9

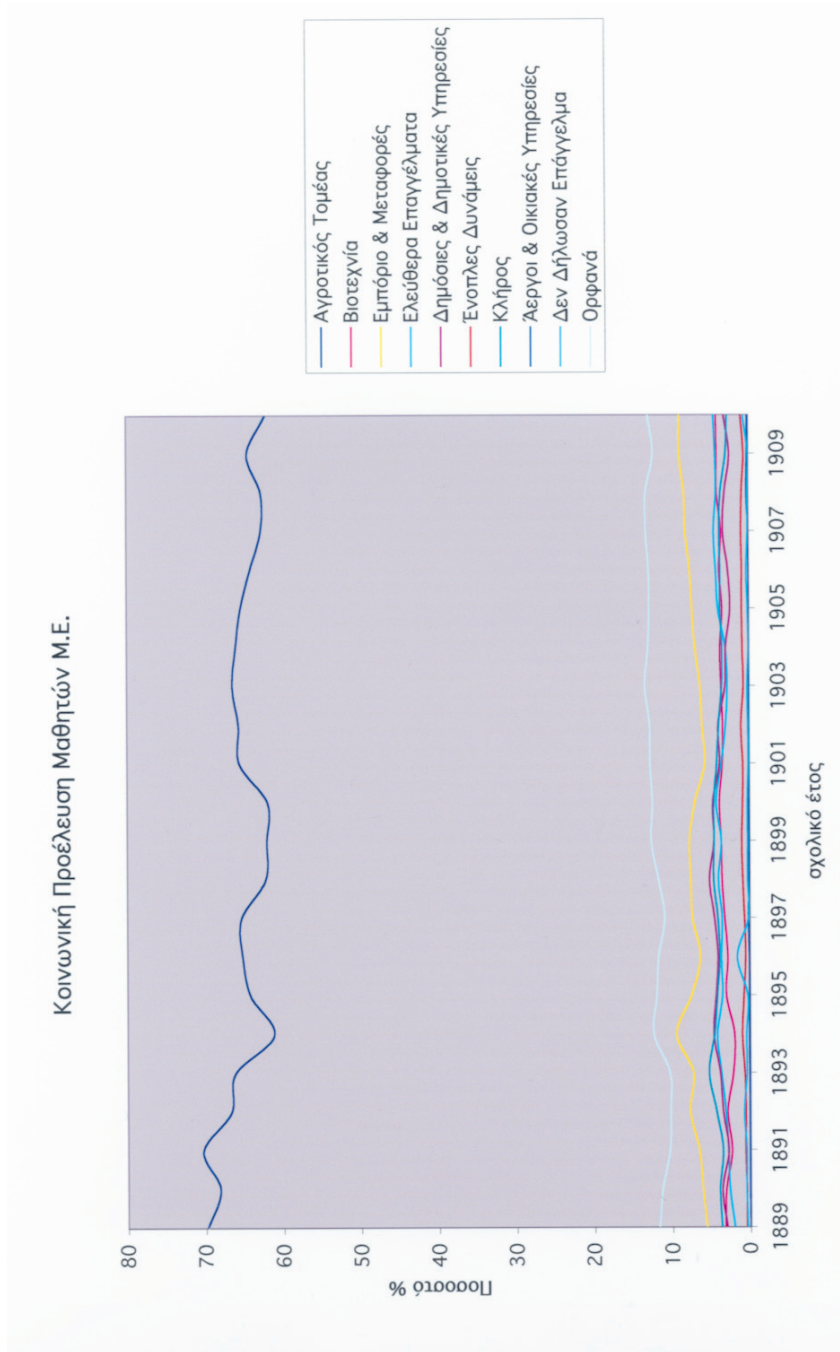
Ένοπλες Δυνάμεις	Καλαμάτας	679	6,79	80	2,2
	Μεσσήνης	57	0,4	16	0,5
	Τριφυλίας	159	1	22	1,1
	Πυλίας	90	0,9	—	—
	Ολυμπίας	44	0,4	—	—
	Νομός Μεσσηνίας	1029	1,7	118	1,2
Κλήρος	Καλαμάτας	134	1	110	3,1
	Μεσσήνης	128	1	114	3,5
	Τριφυλίας	104	0,7	77	3,4
	Πυλίας	76	0,7	8	4,1
	Ολυμπίας	60	0,6	3	1,3
	Νομός Μεσσηνίας	502	0,8	342	3,4
Άεργοι & Οικ. Υπ.	Καλαμάτας	184	1,5	4	0,1
	Μεσσήνης	148	1,1	—	—
	Τριφυλίας	94	0,6	1	—
	Πυλίας	30	0,3	1	—
	Ολυμπίας	89	0,8	—	—
	Νομός Μεσσηνίας	545	0,9	6	—

Σημ.: Το ποσοστό % της τέταρτης στήλης αναφέρεται στο σύνολο του πληθυσμού της Απογραφής του 1907, ενώ το ποσοστό % της έκτης στήλης αναφέρεται στο σύνολο των μαθητών με βάση τα μαθητολόγια που επεξεργαστήκαμε, 1901-1910.

Πηγές: (1) Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, ό.π. (2) Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Νομού Μεσσηνίας, 1901-1910 (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Τώρα, λοιπόν, έχουμε μια ακριβέστερη εικόνα: το ποσοστό των μαθητών αγροτικής προέλευσης είναι υψηλό, όπως είδαμε, σε σχέση με το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού της Μεσσηνίας. Εντούτοις, το ποσοστό μαθητών αγροτικής προέλευσης δεν είναι υπέρτερο, σε σχέση με τον πληθυσμό της κοινωνικής τους κατηγορίας. Το αντιστρόφως ανάλογο παρατηρείται στα ποσοστά των αστικής προέλευσης μαθητών: υπερεκπροσωπούνται, ιδίως, τα ελεύθερα επαγγέλματα, οι δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι και κληρικοί, ενώ υποεκπροσωπούνται οι βιοτέχνες.

Αξιοπρόσεκτο, επίσης είναι ότι τα υψηλά αυτά ποσοστά φοίτησης των αγροτόπαιδων επισημάνθηκαν κυρίως στον κατώτερο κύκλο σπουδών της μέσης εκπαίδευσης, δηλαδή στα Ελληνικά σχολεία. Στον ανώτερο

Διάγραμμα 3

κύκλο, στα Γυμνάσια, παρατηρείται σαφής μείωση των ποσοστών: κυμαίνονται γύρω στο 50% (Παράρτημα II, Πίνακες 9 και 10). Το γεγονός, ασφαλώς, πρέπει να συσχετισθεί με τα κοινωνικά «βαρίδια» που κουβαλούν τα παιδιά αυτής της κατηγορίας, και τα οποία αναμφισβήτητα βάραιναν σοβαρά πάνω στη σχολική τους σταδιοδρομία, όπως θα φανεί στο επόμενο υποκεφάλαιο («Εγκατάλειψη σπουδών»).

Μια πρώτη, γενική διαπίστωση, που προκύπτει από τη μελέτη του Πίνακα 21, είναι ότι η πρόσβαση των κοινωνικών στρωμάτων στη μέση εκπαίδευση δεν ήταν ισοδύναμη. Οι «αστικές» οικογένειες της Μεσσηνίας έστελναν, αναλογικά σε μεγαλύτερο ποσοστό τα παιδιά τους στα μέσα σχολεία απ' ό,τι οι «αγροτικές».

***

Για την προβληματική του θέματος «κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση», χρήσιμο είναι, επίσης, να εξετάσουμε εάν οι κοινωνικοοικονομικές μεταβολές που συνέβησαν στη Μεσσηνία, σε ορισμένα χρονικά διαστήματα της εξεταζόμενης περιόδου, έπληξαν περισσότερο κάποια κοινωνικοεπαγγελματική ομάδα του νομού, και για ποιους λόγους.

Ο Πίνακας 20 δείχνει ότι το κοινωνικό στρώμα των αγροτών ήταν το μοναδικό, σε σχέση με τα αστικά, που σημείωσε σημαντική μείωση στα ποσοστά φοίτησης των μαθητών του, τόσο κατά την περίοδο της επιβολής των εκπαιδευτικών τελών (1893, 1894) όσο και κατά τη διάρκεια του Ελληνοτουρκικού Πολέμου (1898) και της απογείωσης της εξωτερικής και εσωτερικής μετανάστευσης (1906, 1907). Οι αστικές ομάδες δεν φαίνεται να επηρεάστηκαν από τις προαναφερθείσες μεταβλητές, αφού τα ποσοστά φοίτησης των γόνων τους παρέμειναν σε σταθερά επίπεδα. Μπορούμε, έτσι, να κάνουμε δύο παρατηρήσεις. Αφενός, αντιλαμβάνομαστε ότι οι οικογένειες των αγροτών δεν άντεξαν οικονομικά το βάρος των εκπαιδευτικών τελών· αφετέρου, διαπιστώνουμε ότι, κατά τις περιόδους του Ελληνοτουρκικού Πολέμου και της έξαρσης μετανάστευσης, τα αγροτόπαιδα αναγκάστηκαν, πιθανότατα, να σταματήσουν τη φοίτησή τους στο Ελληνικό σχολείο ή το Γυμνάσιο και να αναλάβουν ενεργό ρόλο, περισσότερο από άλλα συνομήλικά τους, στη θέση του πατέρα, που απουσίαζε είτε επειδή είχε επιστρατευθεί είτε επειδή είχε μεταναστεύσει.

Επίσης, αξίζει να επισημάνουμε την πτωτική «τάση» του ποσοστού των αγροτικής προέλευσης μαθητών, που σημειώνεται από το 1889 (69,82%) έως το 1910 (62,16%) (Πίνακας 20). Η τάση αυτή πρέπει να αποδοθεί όχι μόνο στο μεταναστευτικό ρεύμα που παρέσυρε κυρίως τους αγρότες προς τις Ηνωμένες Πολιτείες⁶⁸, αλλά και στην αύξηση, με την πάροδο του χρόνου, των αστικών στρωμάτων, μέσα στα όρια του ίδιου του νομού. Ο Πίνακας 22 δείχνει το ποσοστό του ενεργού ανδρικού πληθυσμού του νομού, το 1879 και 1907, κατά επαρχία, επιβεβαιώνοντας την παρατήρηση αυτή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22: ΑΝΔΡΙΚΟΣ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΑ
1879 ΚΑΙ 1907 (σε ποσοστό %)

Α. ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ

Απογρα- φές	Αγροτ. Τομέας	Βιοτεχν.	Εμπόρ. & Μεταφ.	Ελευθ. επαγ- γέλμ.	Δημόσιοι & Δημοτ. υπάλ.	Ένοπλες Δυνάμεις	Κληρι- κοί	Οικια- κές Εργασ.
1879	65,49	8,96	12,06	1,76	2,97	— ⁶⁹	1,95	6,57
1907	52,25	19,01	16,36	2,51	2,51	5,39	1,06	1,46

Β. ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Απογρα- φές	Αγροτ. Τομέας	Βιοτεχν.	Εμπόρ. & Μεταφ.	Ελευθ. επαγ- γέλμ.	Δημόσιοι & Δημοτ. υπάλ.	Ένοπλες Δυνάμεις	Κληρι- κοί	Οικια- κές Εργασ.
1879	85,91	2,04	5,80	0,83	1,15	— ⁷⁰	1,20	3,02
1907	80,54	6,83	7,59	1,66	0,77	0,45	1,00	1,16

68. Χριστίνα Αγγριαντώνη, «Φυσικές συνθήκες, κοινωνικές συνθήκες: η ελιά, η μουριά και το αμπέλι την ώρα της βιομηχανίας», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), τ. 11 (1988), σ. 57-62.

69. Στην Απογραφή του 1879 αναφέρονται μόνον οι «εν αργία» στρατιωτικοί, που στην επαρχία Καλαμάτας ήταν 17.

70. Αντιστοίχως, οι «εν αργία» στρατιωτικοί, που καταγράφονται στην επαρχία Μεσσήνης το 1879 ήταν 6.

Γ. ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ

Απογρα- φές	Αγροτ. Τομέας	Βιοτεχν.	Εμπόρ. & Μεταφ.	Ελεύθ. επαγ- γέλμ.	Δημόσιοι & Δημοτ. υπάλ.	Ένοπλες Δυνάμεις	Κληρι- κοί	Οικια- κές Εργασ.
1879	91,8	1,93	2,45	1,13	0,87	—	0,57	1,24
1907	76,72	11,16	6,92	1,73	1,10	1,05	0,69	0,62

Δ. ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΥΛΙΑΣ

Απογρα- φές	Αγροτ. Τομέας	Βιοτεχν.	Εμπόρ. & Μεταφ.	Ελεύθ. επαγ- γέλμ.	Δημόσιοι & Δημοτ. υπάλ.	Ένοπλες Δυνάμεις	Κληρι- κοί	Οικια- κές Εργασ.
1879	90,14	1,77	4,85	0,66	0,85	—	0,35	1,24
1907	79,45	8,50	7,41	1,55	1,14	0,89	0,75	0,30

Ε. ΕΠΑΡΧΙΑ ΟΛΥΜΠΙΑΣ

Απογρα- φές	Αγροτ. Τομέας	Βιοτεχν.	Εμπόρ. & Μεταφ.	Ελεύθ. επαγ- γέλμ.	Δημόσιοι & Δημοτ. υπάλ.	Ένοπλες Δυνάμεις	Κληρι- κοί	Οικια- κές Εργασ.
1879	91,22	3,64	1,95	0,44	0,71	— ⁷¹	0,67	1,33
1907	81,81	10,27	4,10	1,59	0,87	0,41	0,57	0,84

Πηγές: (1) Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός 1879, ό.π.: (2) Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, ό.π.

Στον παραπάνω Πίνακα διαφαίνεται ευκρινώς η εξέλιξη της κοινωνικοεπαγγελματικής δομής στο νομό, κατά επαρχία, από το 1879 έως το 1907, παρουσιάζοντας τα ακόλουθα βασικά χαρακτηριστικά:

α) Σαφή μείωση του ανδρικού ενεργού πληθυσμού των αγροτών, σε όλο το νομό, ιδιαίτερα στις επαρχίες Τριφυλίας (ποσοστό μείωσης 16,43%) και Καλαμάτας (ποσοστό μείωσης 20,22%).

β) Συνεχή αύξηση του ανδρικού ενεργού πληθυσμού των διαφόρων αστικών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, με χαρακτηριστικές

71. Αντιστοίχως, οι «εν αργία» στρατιωτικοί, που καταγράφονται στην επαρχία Ολυμπίας το 1879 ήταν 3.

όμως διαφορές στους ρυθμούς ανάπτυξης. Συγκεκριμένα, παρατηρούμε: Πρώτον, μεγάλη αύξηση των ποσοστών του ανδρικού ενεργού πληθυσμού που απασχολούνταν στον δευτερογενή (βιοτεχνία) ή τον τριτογενή (εμπόριο) τομέα, ιδιαίτερα στις επαρχίες Καλαμάτας και Τριφυλίας. Δεύτερον, σχετική αύξηση του ποσοστού του ανδρικού ενεργού πληθυσμού που ασχολούνταν με τα ελεύθερα επαγγέλματα. Τρίτον, σταθερότητα του ποσοστού των δημόσιων και δημοτικών υπαλλήλων. Τέταρτον, σταθερότητα ή σχετική μείωση του ποσοστού των κληρικών.

γ) Σαφή μείωση της μη αγροτικής, αλλά ούτε και αστικής, κατηγορίας των οικιακών εργασιών⁷².

Από όλα τα παραπάνω, καταλαβαίνουμε πως δεν είναι τυχαίο ότι η μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση μαθητών αγροτικής προέλευσης παρατηρείται στην επαρχία Καλαμάτας (64,98% το 1889, 52,89% το 1910) (Παράρτημα II, Πίνακας 11), σε σχέση, για παράδειγμα, με τις αγροτικές επαρχίες της Μεσσηνίας (75,53% το 1890, 67,80% το 1910) και της Τριφυλίας (64,52% το 1889, 59,41% το 1910) (Παράρτημα II, Πίνακας

72. Οι Απογραφές του 1879 και 1907 περιλαμβάνουν τη διαίρεση του πληθυσμού και κατά επάγγελμα, γεγονός που μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια εικόνα της επαγγελματικής απασχόλησης των κατοίκων εκείνης της εποχής, ιδιαίτερα του ανδρικού πληθυσμού. Υπογραμμίζουμε ότι οι Απογραφές αυτές, κυρίως εκείνη του 1879, πρέπει να αντιμετωπίζονται με κάποια επιφύλαξη, γιατί υπάρχει το ενδεχόμενο να εμπεριέχονται και αναξιόπιστα στοιχεία. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορεί να αμφισβητήσει κανείς ότι η τάση καταγράφεται ευκρινώς. Δίνουμε στη συνέχεια ένα παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο υπολογίσαμε τον ενεργό ανδρικό πληθυσμό κάθε επαρχίας. Ως παράδειγμα χρησιμοποιούμε την επαρχία Καλαμάτας.

Επαρχία Καλαμάτας, 1879. Έχουμε 14.266 «θήλεις», από τις οποίες «εργαζόμενες» είναι 640. Επομένως, αφαιρώντας το δεύτερο νούμερο από το πρώτο, έχουμε 13.626 γυναίκες «άνευ επαγγέλματος». Το σύνολο των «άνευ επαγγέλματος» αρρένων και θηλέων είναι 19.336. Αφαιρώντας τις 13.626 γυναίκες, καταλήγουμε σε 5.710 άρρενες άνευ επαγγέλματος.

Στη συνέχεια, από τους 5.710 «άρρενες άνευ επαγγέλματος» αφαιρούμε τους «μαθητές», τα «αγόρια ηλικίας 0-6 ετών» και ένα 2% ανίκανους, καταλήγοντας έτσι στον αριθμό 1.444 (5.710-1.572=4.138. Μετά: 4.138-2.664=1.474. Και, τέλος, 1.474-30 [αυτό είναι το ποσοστό 2%]=1.444). Αυτό το 1.444 το προσθέτουμε: α) στον ανδρικό πληθυσμό που απασχολούνταν στον αγροτικό τομέα, δηλαδή 4.863+1.444=6.307 και β) στο σύνολο του ανδρικού πληθυσμού που ασχολούνταν με τις υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες, όπως προκύπτει από τα στοιχεία της Απογραφής του 1879. Έτσι καταλήγουμε: 8.187+1.444=9.631 ενεργός ανδρικός πληθυσμός της επαρχίας Καλαμάτας το 1879.

Με ανάλογο τρόπο εργαστήκαμε και για το 1907. Δηλαδή, στον ανδρικό πληθυσμό που απασχολούνταν στον αγροτικό τομέα προσθέσαμε και όσους περιλαμβάνονταν στη δωδέκατη κατηγορία της Απογραφής με το χαρακτηρισμό «άνευ επαγγέλματος», αφού αφαιρέθηκαν τα αγόρια ηλικίας 0-15 ετών και ένα μικρό ποσοστό, 2%, που αντιστοιχεί στους ανίκανους προς εργασία.

Εικ. 30: Μαθητές του Ελληνικού Σχολείου Μεσσήνης, αρχές του 20ού αιώνα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, δωρεά Νικ. Μηλίτση).

12 και 13). Και αυτό γιατί στην επαρχία Καλαμάτας, ιδιαίτερα στην ομώνυμη πρωτεύουσά της, σημειώθηκαν οι ταχύτεροι και θεαματικότεροι ρυθμοί βιομηχανικής και εμπορικής ανάπτυξης του νομού, λόγω της δυναμικής που αναπτύχθηκε γύρω, από και προς το λιμάνι της πόλης. Για τον ίδιο λόγο, δεν είναι τυχαία η δυναμική εκπροσώπηση των αστικών κατηγοριών στα αντίστοιχα σχολεία της ίδιας περιοχής, σε σύγκριση με τον υπόλοιπο νομό (Παράρτημα II, Πίνακες 11, 12 και 13).

Στο σημείο αυτό, πριν κλείσουμε την ενότητα «Κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση των μαθητών» και προχωρήσουμε σε επόμενο πεδίο ανάλυσης, είναι απαραίτητο να ανοίξουμε μια παρένθεση. Και αυτή αφορά την επεξήγηση της κατηγορίας «Ορφανά», του Πίνακα 20.

Μια παρένθεση: τα ορφανά παιδιά

Τα «ορφανά», προφανώς, δεν αποτελούν αυτοτελή επαγγελματική ομάδα. Κρίθηκε όμως σκόπιμο να τα μελετήσουμε ξεχωριστά για δύο λόγους:

α) Επειδή η ύπαρξη σταθερού ποσοστού ορφανών στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, το οποίο κατά την εξεταζόμενη περίοδο κυμάνθηκε από 10% έως 13% (Πίνακας 20), αποτελεί, αυτό καθαυτό, άξιο μελέτης στοιχείο, καθώς δίνει το στίγμα μιας εποχής όπου οι πόλεμοι, η φτώχεια, οι επιδημικές ασθένειες και γενικότερα το χαμηλό βιοτικό επίπεδο οδήγησαν στην ορφάνια πολλά παιδιά.

β) Επειδή καταφέραμε να εντοπίσουμε την κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση μερικών ορφανών μαθητών (δυστυχώς, μόνο για το 25% περίπου), με βάση το επάγγελμα του πατέρα τους, το οποίο εντάχθηκε στις αντίστοιχες επαγγελματικές κατηγορίες. Έτσι, μπορούμε να διατυπώσουμε κάποιες υποθέσεις για την καταγωγή τους και τους τρόπους με τους οποίους προσπαθούσε η τοπική κοινωνία να επιτύχει την κοινωνική ένταξη των ορφανών.

Φυσικά, το φαινόμενο της ορφάνιας, που παρατηρείται στα σχολεία της μέσης βαθμίδας του νομού, δεν αποτελούσε αποκλειστικά μεσσηνιακή πραγματικότητα. Και στη γειτονική Λακωνία, την ίδια εποχή, το ποσοστό των ορφανών στα μέσα σχολεία κυμάνθηκε από 9% έως 10%⁷³. Αλλά και στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, ιδιαίτερα στο αστικό περιβάλλον της Αθήνας, όλο τον 19ο αιώνα, ήταν ορατά τα ίχνη της ζητιανιάς, της φτώχειας και της ορφάνιας. Η κατάσταση αυτή ενεργοποίησε τη φιλανθρωπική δραστηριότητα, ιδιαίτερα μετά τα μέσα του αιώνα, προς την κατεύθυνση της προστασίας τούτων των απόκληρων της ζωής, με την ίδρυση ορφανοτροφείων και βρεφοκομείων σε διάφορες πόλεις⁷⁴.

Την ίδια περίοδο, στη Μεσσηνία, και ιδιαίτερα στην πρωτεύουσά της, είχαν εκδηλωθεί ανάλογες ιδιωτικές πρωτοβουλίες. Συγκεκριμένα,

73. Κ. Γαβαλά, *Κοινωνία και εκπαίδευση, Λακωνία 19ος-20ός αιώνας*, ό.π., σ. 165.

74. Στην Αθήνα ιδρύθηκαν: το Αμαλίο Ορφανοτροφείο το 1855, το Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα το 1856 και η Σχολή Απόρων Παίδων του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» το 1872. Στην Ερμούπολη, το Δημοτικό Ορφανοτροφείο. Στην Πάτρα, το Δημοτικό Βρεφοκομείο. Στον Πειραιά, το Ζάννειο Ορφανοτροφείο κ.ά. Βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους, φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας (ΙΑΕΝ)-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, σ. 79-83.

στην Καλαμάτα, ήδη από το 1873, λειτουργούσε «Σχολή Απόρων Παιδων», ως παράρτημα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» της Αθήνας. Η Σχολή προσέφερε, επί σαράντα και πλέον έτη, πολύτιμες υπηρεσίες στην καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, την περίθαλψη των «παιδιών του δρόμου», την ηθική διαπαιδαγώγησή τους και την επιμόρφωση του λαού, ευρύτερα⁷⁵. Επίσης, στην ίδια πόλη, το 1904, ιδρύθηκε το «Παπαδοπούλειο Βρεφοκομείο», με δωρεά του Γεωργίου Παπαδόπουλου, ο οποίος προσέφερε σημαντικό μέρος της περιουσίας του για την προστασία των ορφανών και απόρων βρεφών⁷⁶. Η φιλανθρωπική αυτή δραστηριότητα μαρτυρεί την ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας σε θέματα πρόνοιας, για τα αναξιοπαθούντα παιδιά.

Σε σχέση βέβαια με τη μελέτη μας, εκείνο που μας ενδιαφέρει πρώτιστα είναι να διερευνήσουμε την ταυτότητα των ορφανών που εντοπίσαμε στα μαθητολόγιά μας. Ύπενθυμίζουμε ότι, από το σύνολο των ορφανών μαθητών που συναντήσαμε στη στήλη «επάγγελμα πατρός», μόνο για το 25% περίπου έχουμε στοιχεία της κοινωνικοεπαγγελματικής τους προέλευσης (Πίνακες 23 και 24). Στους δύο αυτούς Πίνακες παρατηρείται μια μικρή ποσοστιαία διαφορά μεταξύ ορφανών του αστικού και του αγροτικού χώρου. Συγκεκριμένα, στα μέσα σχολεία της Καλαμάτας, της Μεσσηνίας, της Κυπαρισσίας και των Φιλιατρών τα ποσοστά ορφάνιας ήταν 14,13% κατά την περίοδο 1889-1903 και 14,89% κατά το διάστημα 1904-1910. Στα υπόλοιπα σχολεία του νομού, τα ποσοστά ήταν 11,73% και 12,42% αντίστοιχα. Δηλαδή, η εκπροσώπηση των ορφανών μαθητών μέσης εκπαίδευσης στα σχολεία των αστικών κέντρων του νομού ήταν ελαφρώς μεγαλύτερη σε σχέση με τα σχολεία του ευρύτερου αγροτικού χώρου. Τα στοιχεία όμως δεν επαρκούν για να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τη διαφορά αυτή: αν οφείλεται δηλαδή στον μεγαλύτερο αριθμό ορφανών του αστικού χώρου, στα πλεονεκτήματα της γεωγραφικής (ή και κοινωνικής) προέλευσής τους, ή, απλώς, στη σύνθεση του δείγματός μας.

---

75. Βλ. Μ. Κορασίδου, *ό.π.*, σ. 153-170· Π. Οικονομάκης, «Η Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμών», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, 1956, σ. 269-270· εφ. *Θάρος*, 5 Ιουνίου 1994, φ. 28542, σ. 14.

76. περ. *Διδαχή*, τχ. 505, Μάιος 1993, σ. 62-65.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23: ΟΡΦΑΝΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΣΕ ΜΕΣΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1889-1903 ΚΑΙ 1904-1910

(Πόλεις με πληθυσμό άνω των 5.000)⁷⁷

Επαγγελματική κατηγορία	Μαθητές 1889-1903	Ορφανοί 1889-1903	Ποσοστό (%) επί του συνόλου των ορφανών 1889-1903	Μαθητές 1889-1903	Ορφανοί 1904-1910	Ποσοστό επί του συνόλου των ορφανών 1904-1910
Αγροτ. τομέας	3648	80	9,03	2202	59	9,77
Βιοτεχνία	265	3	0,34	224	5	0,83
Εμπόριο & Μεταφορές	563	12	1,35	475	9	1,49
Ελεύθερα Επαγγέλματα	259	12	1,35	218	3	0,50
Δημόσιες & Δημοτικές Υπηρεσ.	350	7	0,79	189	4	0,66
Ένοπλες Δυνάμεις	105	3	0,34	76	2	0,33
Κλήρος	275	5	0,56	130	—	—
Άεργοι & Οικιακές Εργασ.	2	—	—	4	—	—
Δεν δήλωσαν επάγγελμα	46	7	0,79	18	1	0,16
Αγνώστου επαγγέλματος	757	757	85,44	521	521	86,26
ΣΥΝΟΛΟ	6270	886 (14,13% των μαθητών)	100	4057	604 (14,89% των μαθητών)	100

Πηγή: Μαθητολογία Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)

77. Πρόκειται για τις εξής τέσσερις πόλεις: Καλαμάτα, Μεσσήνη, Κυπαρισσία, Φιλιατρά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 24: ΟΡΦΑΝΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΣΕ ΜΕΣΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ
 Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1889-1903 ΚΑΙ 1904-1910
 (Οικισμοί με πληθυσμό κάτω των 5.000)

Επαγγελματική Κατηγορία	Μαθητές 1889-1903	Ορφανοί 1889-1903	Ποσοστό % επί του συνόλου των ορφανών 1889-1903	Μαθητές 1889-1903	Ορφανοί 1904-1910	Ποσοστό % επί του συνόλου των ορφανών 1904-1910
Αγροτ. τομέας	4710	120	16,95	3705	82	14,02
Βιοτεχνία	127	4	0,56	103	1	0,17
Εμπόριο & Μεταφορές	183	6	0,85	128	2	1,34
Ελεύθερα Επαγγέλματα	86	2	0,28	80	1	0,17
Δημόσιες & Δημοτικές Υπηρεσ.	130	1	0,14	65	1	0,17
Ένοπλες Δυνάμεις	11	—	—	4	—	—
Κλήρος	201	3	0,42	120	1	0,17
Άεργοι & Οικιακές Εργασ.	—	—	—	1	—	—
Δεν δήλωσαν επάγγελμα	19	2	0,28	7	1	0,17
Αγνώστου επαγγέλματος	570	570	80,51	496	496	84,79
ΣΥΝΟΛΟ	6037	708 (11,73% των μαθητών)	100	4709	585 (12,42% των μαθητών)	100

Πηγή: Μαθητολογία Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)

Η δεύτερη βασική παρατήρηση είναι ότι τα περισσότερα ορφανά, τόσο του αστικού όσο και του αγροτικού χώρου, ήταν αγροτικής προέλευσης: τα ορφανά των υπόλοιπων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών ήταν ελάχιστα. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει υποχρεωτικά ότι η ορφάνια έπληττε κατά προτίμηση τις αγροτικές οικογένειες. Απλώς, οι αγροτικής προέλευσης μαθητές αποτελούσαν την πλειοψηφία του μαθητικού πληθυσμού, επομένως είναι αναμενόμενο να υπερτερούν και στην κατηγορία των ορφανών.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, φαίνεται ότι στη Μεσσηνία, τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην ύπαιθρο, η μέση εκπαίδευση αποτέλεσε βασικό μέσον κοινωνικοποίησης των ορφανών, όπλο βιοπορισμού τους και, ταυτόχρονα, χώρο εξουδετέρωσης ενδεχόμενων κοινωνικών κινδύνων. Άλλωστε, ο συνδυασμός εκπαίδευσης και φιλανθρωπίας αποτελούσε ευρύτερα στο ελληνικό βασίλειο, όλο τον 19ο αιώνα, την πολιτική για τα ορφανά παιδιά, όπως επισημαίνει εύστοχα η Μαρία Κορασίδου: «Η περίθαλψη των ορφανών, η προστασία και η εκπαίδευσή τους στοχεύει στην πρόληψη μιας ενδεχόμενης διατάραξης της δημόσιας ασφάλειας και τάξης [...] στην εμφύσηση “κοινωνικών αισθημάτων”, προκειμένου να διασωθεί το κοινωνικό συμφέρον, που παρουσιάζεται ταυτισμένο μ’ εκείνο των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων»⁷⁸.

δ) Εγκατάλειψη των σπουδών στη μέση εκπαίδευση

Θα συνεχίσουμε εξετάζοντας μια άλλη σημαντική παράμετρο, την πορεία των μαθητών στη διάρκεια των σπουδών τους. Στόχος, ο εντοπισμός διαφορών που πηγάζουν από τη διαφορετική κοινωνικοοικονομική προέλευση των μαθητών.

Η εγκατάλειψη των σπουδών στη μέση εκπαίδευση, σε κάποια στιγμή της τρίχρονης ή τετράχρονης φοίτησης στο αντίστοιχο σχολείο (Ελληνικό ή Γυμνάσιο) συνιστά αναμφίβολα ένα φαινόμενο σύνθετο, με κοινωνικές προεκτάσεις και οικονομικές επιπτώσεις. Κι αυτό γιατί η μη ολοκλήρωση του κατώτερου ή του ανώτερου κύκλου της μέσης εκπαίδευσης άφηνε τα παιδιά που εγκατέλειπαν το σχολείο χωρίς εφόδια και χωρίς ελπίδα αναπλήρωσης του εκπαιδευτικού κενού, αφού τόσο η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση όσο και κάθε μορφής άτυπη

78. Μ. Κορασίδου, *ό.π.*, σ. 136.

επιμόρφωση, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτες⁷⁹. Για τη μελέτη αυτού του φαινομένου θα διερευνήσουμε:

α) Ποια εκπαιδευτική βαθμίδα της μέσης εκπαίδευσης (Ελληνικό σχολείο ή Γυμνάσιο) παρουσίασε τα μεγαλύτερα ποσοστά εγκατάλειψης σπουδών και γιατί.

β) Σε ποιες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες σημειώνονται τα υψηλότερα ποσοστά εγκατάλειψης σπουδών στο τέλος του Ελληνικού σχολείου και μη συνέχισης της φοίτησης στο Γυμνάσιο.

γ) Ποια κοινωνικοοικονομικά στρώματα αντιστοιχούσαν στα Ελληνικά σχολεία και στα Γυμνάσια, με βάση τα ποσοστά αυτά εγκατάλειψης.

Οι δυσχέρειες στην επεξεργασία του υλικού ήταν σοβαρές. Δεν ήταν εύκολο να παρακολουθήσουμε τη σχολική πορεία των ίδιων παιδιών, στο διάστημα μιας πεντηκονταετίας, αφού, κατά τη μελετώμενη εποχή, ήταν σύνηθες φαινόμενο οι μαθητές: α) να διακόπτουν τις σπουδές τους για ένα, δύο, τρία ή τέσσερα έτη και κατόπιν να επανέρχονται β) να αλλάζουν σχολεία εντός νομού, γ) να φεύγουν από το νομό και να επιστρέφουν, δ) να επαναλαμβάνουν μία ή περισσότερες τάξεις. Διαπιστώσαμε, εν τέλει, ότι λίγοι ήταν οι μαθητές που ολοκλήρωναν τις σπουδές τους στο ίδιο σχολείο⁸⁰.

79. Ουσιαστικά δείγματα ανάπτυξης της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης έχουμε μόνο μετά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αι. Βλ. Στρ. Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα 1900-1922*, επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, τόμ. Α': *Οι απαρχές, 1900-1922*, μέρος 2ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 193 και 209-217.

80. Ας δούμε, για παράδειγμα, πόσοι μαθητές γράφτηκαν, το 1889, στην Α' τάξη του Γυμνασίου της Καλαμάτας και πόσοι απ' αυτούς έφθασαν στην Δ' τάξη του ίδιου σχολείου: από τους 91 που γράφτηκαν το 1889 στην Α' τάξη, μόνον οι 19 συνέχισαν στο ίδιο σχολείο, φτάνοντας το 1892 στην Δ' τάξη. Παράλληλα, παρατηρούμε ότι την ίδια χρονιά (1892) είχαν προστεθεί 29 μαθητές, είτε από άλλα σχολεία είτε ως «διετείς». Αξίζει να αναφέρουμε εδώ, εντελώς ενδεικτικά, την πορεία ενός μαθητή, εν προκειμένω του Γεωργίου Αγγελόπουλου του Ηλία, ο οποίος καταγόταν από τη Δράγκα της επαρχίας Πυλίας και ήταν παιδί «κτηματικού».

1901: Εγγράφεται στην Α' τάξη του Ελληνικού σχολείου στο Πεταλίδι.

1902: Δεν τον βρίσκουμε πουθενά.

1903: Επανεγγράφεται στην Α' τάξη του Ελληνικού σχολείου στο Πεταλίδι.

1904: Δεν τον βρίσκουμε πουθενά.

1905: Εγγράφεται στην Γ' τάξη του Β' Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας.

1906: Εμφανίζεται ως «διετής», στην Γ' τάξη του Β' Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας.

1907: Εγγράφεται στην Α' τάξη του Γυμνασίου Μεσσήνης.

1908: Εμφανίζεται ως «διετής» στην Α' τάξη του Γυμνασίου Καλαμάτας.

Παρατηρείται δηλαδή διακοπή φοίτησης του μαθητή για ένα έτος, αλλαγή σχολείων εντός του νομού αλλά και επανάληψη τάξεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 25: ΠΟΣΟΣΤΑ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ
 ΤΟΥ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1889⁸¹-1910
 (κατά σχολικό έτος και τάξη)

Σχολικό Έτος	Αριθμός Ελλην. Σχολείων	Αριθμός Μαθητολογίων	Α' Τάξη %	Β' Τάξη %	Γ' Τάξη %
1889		13	30,81	31,01	—
1890		13	35,16	31,11	61,02
1891	24	13	39,28	35,17	63,52
1892		13	46,36	45,61	68,60
1893		13	43,41	33,33	74,02
1894		13	33,43	34,35	65
1895		13	20,70	23,22	62,77
1896		13	33,50	29,20	68,79
1897		13	37,04	29,34	69,25
1898		13	39,10	33,99	66,59
1899	22	14	31,43	28,05	60,72
1900		17	26,59	22,86	61,86
1901		21	25,29	17,65	55,42
1902		21	29,59	21,08	58,22
1903		21	32,45	21,55	67,56
1904		21	35,56	29,05	70,10
1905		21	36,65	38,46	75,04
1906		21	44,53	38,11	72,26
1907	30	21	37,78	33,76	67,29
1908	31	22	35,93	26,78	62,76
1909	31	22	32,71	29,65	65,72
1910	32	22	48,35	40,62	78,89
Μ.Ο.			35,25	29,3	66,00

Πηγή: Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

81. Πληροφορίες δίδονται από το 1889 και ύστερα, προκειμένου τα συμπεράσματά μας να είναι ασφαλέστερα, αφού από τότε έχουμε αρχεία ικανού αριθμού σχολείων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 26: ΠΟΣΟΣΤΑ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑ
 ΤΟΥ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1889-1910
 (κατά σχολικό έτος και τάξη)

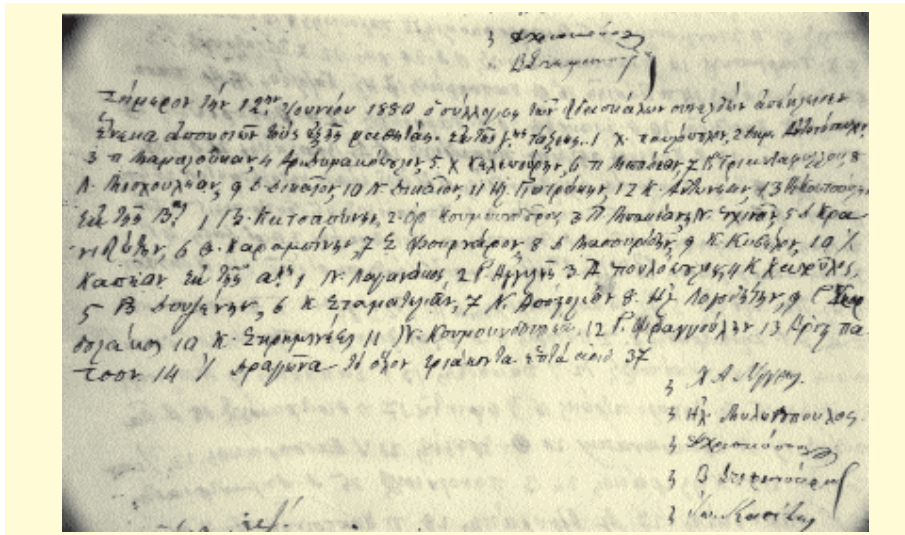
Σχολικό Έτος	Αριθμός Γυμνασίων	Αριθμός Μαθητολογίων	Α' Τάξη %	Β' Τάξη %	Γ' Τάξη %
1890	4	3	31,34	27,27	36,58
1891	5	4	39,45	36,15	28,77
1892	5	4	42,8	31,06	25,00
1893	5	4	36,68	27,07	13,98
1894	5	4	41,67	29,85	27,36
1895	5	4	36,08	40,23	21,70
1896	5	4	48,12	39,47	35,90
1897	5	4	44,52	38,71	29,90
1898	5	4	47,47	42,71	35,06
1899	5	4	35,59	40,00	27,40
1900	4	3	25,00	33,72	24,07
1901	4	3	20,96	17,35	11,76
1902	4	3	26,85	24,79	14,81
1903	4	3	36,96	27,21	26,88
1904	4	3	45,38	26,55	19,83
1905	4	3	47,60	29,49	16,78
1906	4	3	45,96	35,58	27,52
1907	4	3	33,16	28,47	31,97
1908	4	3	23,84	22,31	24,35
1909	4	3	26,53	20,89	14,68
1910	4	3	43,60	37,66	29,20
M.O.			35,43	29,8	23,7

Πηγή: Μαθητολογία Γυμνασίων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Παρά τις δυσχέρειες αυτές, ωστόσο, κρίναμε χρήσιμο να παραθέσουμε ορισμένα συνολικά ποσοτικά στοιχεία, που προέκυψαν από στατιστική επεξεργασία, και τα οποία, με όλες τις επιφυλάξεις που απαιτούνται, μπορούν να καταγράψουν την κυρίαρχη τάση σχετικά με τα παιδιά που διέκοπταν τις σπουδές τους. Έτσι, στους Πίνακες που παρατέθηκαν προηγουμένως παρακολουθούμε τα ποσοστά των μαθητών που

εγκατέλειψαν τις σπουδές τους, κατά σχολικό έτος και κατά τάξη, στα Ελληνικά σχολεία (Πίνακας 25) και στα Γυμνάσια (Πίνακας 26). Η προσεκτική ανάγνωση των δύο Πινάκων μάς δείχνει ότι τα ποσοστά εγκατάλειψης των σπουδών κλιμακώνονται από την Α' τάξη προς τη Γ' τάξη του Ελληνικού σχολείου, ενώ το αντίστροφο παρατηρείται στις τάξεις του Γυμνασίου.

Συγκεκριμένα, τα ποσοστά εγκατάλειψης, στα Ελληνικά σχολεία της Μεσσηνίας, από το 1889 μέχρι το 1910, ήταν, κατά μέσο όρο, 35,25% στην Α' τάξη, 29,3% στη Β', και 66% στην Γ' τάξη. Στα Γυμνάσια, ήταν 35,43 στην Α' τάξη, 29,8 στη Β', και 23,7 στη Γ' τάξη. Δηλαδή η πλειοψηφία των μαθητών, πάνω από τα 3/4, δεν συνέχιζαν στον ανώτερο κύκλο σπουδών της μέσης εκπαίδευσης, αλλά διέκοπταν τις σπουδές τους στο Ελληνικό σχολείο, το οποίο όμως δεν έπαιζε τόσο σημαντικό ρόλο, όσο το Γυμνάσιο, για την κοινωνική ανέλιξη. Αντίθετα, στα Γυμνάσια, όπου ο μαθητικός πληθυσμός ήταν ήδη περιορισμένος σημαντικά, τα ποσοστά απωλειών ήταν μικρότερα και μειώνονταν διαρκώς, όσο οι μαθητές ανέβαιναν στις τάξεις. Αυτό σημαίνει ότι όσα παιδιά κατάφεραν, τελικά, να φθάσουν στις ανώτερες τάξεις του Γυμνασίου, είχαν αρκετές πιθανότητες να το ολοκληρώσουν, πράγμα που προοιωνιζόταν και την επιτυχία της απόπειρας υπέρβασης της κοινωνικής τους τάξης.

Εικ. 31: Βιβλίο Πράξεων του Α' Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας, 1879-1919 (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Εικ. 32: Δ' Τάξη του Γυμνασίου Καλυμνάτας, 1905. Στη δεύτερη σειρά διακρίνεται η μοναδική μαθήτρια του Γυμνασίου, το έτος αυτό, Καλλιρρόη Μπαχίδου· βλ. εδώ και ειχ. 35 (ΓΑΚ/Αρχείο Ν. Μεσσαγίας, δωρεά Στ. Καπετάνιου).

Χρήσιμο όμως είναι να εξετάσουμε το ζήτημα της εγκατάλειψης σπουδών, με βάση την κοινωνικοοικονομική καταγωγή των μαθητών (επάγγελμα του πατέρα), επισημαίνοντας τις διαφορετικές πιθανότητες που είχαν τα παιδιά των διαφόρων κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων να ολοκληρώσουν ή να διακόψουν τις σπουδές τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 27: ΤΑΣΗ ΔΙΑΚΟΠΗΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ (ποσοστό %)

(κατά κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία προέλευσης)

α. Α΄ τάξη

Σχολ. Έτος	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχνία	Εμπόριο & Μεταφορές	Ελεύθερα επαγγέλμ.	Δημόσιες & Δημοτ. υπηρ.	Ένοπλες Δυνάμεις	Κλήρος	Άεργοι & Οικιακές Εργ.	Δεν δήλωσαν επάγγ.	Ορφανά
1889	34	42	33	17	33	—	41	—	50	43
1890	37	44	54	31	39	50	50	—	28	46
1891	48	50	32	20	58	50	23	—	—	52
1892	44	42	47	20	36	100	13	—	—	45
1893	35	0	31	20	28	—	17	—	—	37
1894	21	0	12	0	11	0	10	—	—	38
1895	33	45	24	31	0	67	22	—	—	44
1896	35	50	47	17	23	—	15	—	33	58
1897	39	38	27	37	44	0	40	—	100	46
1898	35	14	19	0	25	67	22	—	—	37
1899	28	21	30	18	10	40	21	—	33	24
1900	26	39	19	25	4	25	12	—	100	29
1901	30	27	19	20	23	40	22	—	50	35
1902	34	26	17	7	29	28	20	—	—	35
1903	38	42	27	9	17	0	18	60	60	34
1904	38	38	30	16	38	37	18	—	—	42
1905	45	46	36	33	38	40	10	—	—	52
1906	39	35	22	17	33	40	6	100	100	45
1907	39	24	27	8	29	100	22	—	—	35
1908	35	36	22	11	27	50	29	—	—	28
1909	50	49	42	42	31	37	50	—	—	45
M.O.	36	34	29	19	27	37	23	8	26	40

β. Γ' Τάξη

Σχολ. Έτος	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχνία	Εμπόριο & Μεταφορές	Ελεύθερα επαγγέλμ.	Δημόσιες & Δημοτ. υπηρ.	Ένοπλες Δυνάμεις	Κλήρος	Άεργοι & Οικιακές Εργασ.	Δεν δήλωσαν επάγγ.	Ορφανά
1889	66	38	35	37	44	75	58	—	100	58
1890	68	75	36	37	53	67	41	—	—	59
1891	74	82	41	25	57	0	52	—	50	66
1892	79	73	39	28	89	0	59	—	75	72
1893	69	100	48	40	44	33	69	—	50	55
1894	69	100	42	14	54	0	45	—	75	64
1895	78	73	43	17	47	—	67	—	50	55
1896	71	71	63	67	40	67	57	—	100	74
1897	71	67	53	65	27	100	65	—	100	59
1898	66	50	29	40	40	67	68	100	—	59
1899	64	60	46	36	43	50	75	—	—	65
1900	55	61	70	25	43	50	46	—	100	54
1901	61	64	57	25	55	57	54	100	—	57
1902	74	41	57	39	50	80	48	—	100	65
1903	73	53	46	37	57	75	67	—	100	79
1904	81	52	55	55	58	60	55	—	—	74
1905	79	62	54	30	27	33	83	—	—	72
1906	73	69	42	30	58	75	77	—	100	62
1907	67	59	41	28	55	75	74	—	—	63
1908	71	26	48	23	45	57	70	—	100	70
1909	84	86	60	54	78	50	77	100	—	73
1910	85	69	82	51	75	100	77	100	100	76
M.O.	72	65	42	36	52	53	63	18	54	65

Πηγή: Μαθητολογία Ελληνικών σχολείων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Η πρώτη διαπίστωση από τον Πίνακα 27 είναι ότι σε όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες ήταν αυξημένα τα ποσοστά των παιδιών που διέκοπταν τις σπουδές τους στο τέλος του Ελληνικού σχολείου (Γ' τάξη), σε σύγκριση με τα ποσοστά εγγραφής τους στην Α' τάξη – γεγονός αναμενόμενο, σε ένα βαθμό, αφού το Ελληνικό ήταν το τέλος ενός κύκλου και ο απόφοιτος λάμβανει απολυτήριο.

Η δεύτερη παρατήρηση είναι ότι η υψηλότερη τάση διακοπής σημει-

ώθηκε στους αγρότες και τους βιοτέχνες, δηλαδή στα μικρομεσαία στρώματα, ενώ η χαμηλότερη στην αστική κατηγορία των ελεύθερων επαγγελματιών και εκπαιδευτικών. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι το 70% περίπου των παιδιών των αγροτών και των βιοτεχνών, που γράφονταν στο Ελληνικό σχολείο, σταματούσαν τις σπουδές στην τελευταία τάξη του. Μόνο το 30% αυτών των παιδιών συνέχιζαν τη φοίτησή τους στο Γυμνάσιο, πράγμα που υποδεικνύει ότι αυτό το ποσοστό ανήκε στους πιο ευκατάστατους της κοινωνικοεπαγγελματικής τους κατηγορίας. Αντίθετα, περισσότεροι από τους μισούς μαθητές που προέρχονταν από τις προνομιούχες αστικές κατηγορίες προχωρούσαν στο Γυμνάσιο.

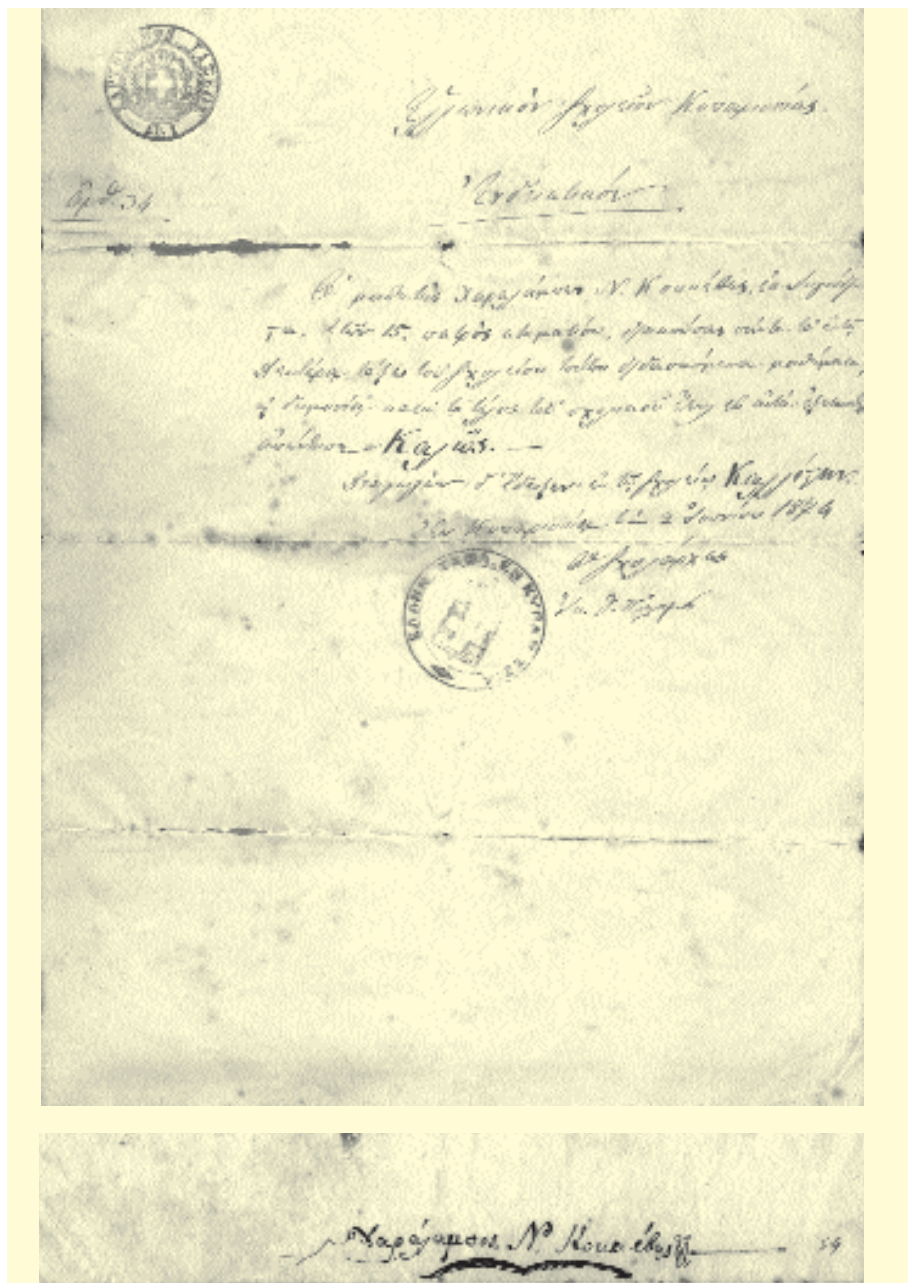
Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι τα σχετικά υψηλά ποσοστά διαρροής μαθητών με γονείς δημόσιους και δημοτικούς υπαλλήλους, καθώς και στρατιωτικούς, δεν πρέπει υποχρεωτικά να εκληφθούν ως ποσοστά διακοπής των σπουδών, γιατί, απλούστατα, τόσο οι στρατιωτικοί όσο και οι δημόσιοι υπάλληλοι μετακινούνταν συχνά. Αυτό σημαίνει ότι πολλά παιδιά με γονείς που εντάσσονταν στις παραπάνω επαγγελματικές κατηγορίες εμφανίζονται να διακόπτουν τις σπουδές τους, ενώ στην πραγματικότητα πρέπει να συνέχιζαν τη φοίτηση σε κάποιο άλλο σχολείο, εκτός νομού⁸².

Προχωράμε τώρα στη διερεύνηση του φαινομένου της εγκατάλειψης σπουδών κατά επαγγελματική κατηγορία, στα Γυμνάσια του νομού.

---

82. Επισημαίνουμε ότι στην επεξεργασία των δεδομένων μας υπολογίσαμε τον κάθε μαθητή μόνο μία φορά. Θεωρήσαμε δηλαδή ότι φοίτησε σε ένα σχολείο, αποκλείοντας τις περιπτώσεις μετακίνησής του από σχολείο σε σχολείο της ίδιας επαρχίας ή διαφορετικών επαρχιών του νομού.

Εικ. 33: Ενδεικτικό Β΄ Τάξης του Ελληνικού Σχολείου Κυπαρισσίας, του μαθητή Χαράλαμπου Ν. Κοκκέβη, 1874. Στο κάτω μέρος, η υπογραφή του μαθητή (ΓΑΚ/Αρχεῖα Ν. Μεσσηνίας, Αρχεῖο Ανδρέα Κοκκέβη).

ΠΙΝΑΚΑΣ 28: ΤΑΣΗ ΔΙΑΚΟΠΗΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑ

Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ (ποσοστό %)

(κατά κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία προέλευσης)

α. Α' τάξη

Σχολ. Έτος	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχνία	Εμπόριο & Μεταφορές	Ελεύθερα επαγγέλμ.	Δημόσιες & Δημ. υπηρ.	Ένοπλες Δυνάμεις	Κλήρος	Δεν δήλωσαν επάγγ.	Ορφανά
1889	33	14	36	50	20	—	33	—	29
1890	39	54	24	22	42	—	50	—	52
1891	46	50	32	28	27	100	23	—	46
1892	42	50	32	22	37	—	53	—	27
1893	49	28	37	14	40	—	47	—	37
1894	39	—	31	17	12	50	60	—	46
1895	49	—	47	25	46	100	40	—	50
1896	41	33	62	43	43	10	67	—	40
1897	40	50	50	50	50	100	75	—	63
1898	26	100	50	37	37	100	75	—	42
1899	27	33	31	17	17	0	25	—	23
1900	17	—	14	25	25	25	21	100	33
1901	19	57	29	22	22	—	23	—	44
1902	41	60	29	20	20	40	25	—	23
1903	49	—	50	50	23	33	45	—	45
1904	50	33	30	53	43	100	55	—	45
1905	47	25	46	37	62	75	44	100	43
1906	40	28	36	11	20	40	2	—	28
1907	28	—	20	29	33	—	—	—	20
1908	27	12	40	26	—	100	14	—	22
1909	43	33	44	42	27	67	67	—	44
Μ.Ο.	38	31	37	30	31	49	41	9	38

β. Γ' τάξη

Σχολ. Έτος	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχνία	Εμπόριο & Μεταφορές	Ελεύθερα επαγγέλμ.	Δημόσιες & Δημοτ. υπηρ.	Ένοπλες Δυνάμεις	Κλήρος	Δεν δήλωσαν επάγγ.	Ορφανά
1889	28	25	57	40	—	100	—	—	55
1890	29	100	36	—	—	50	—	—	44
1891	15	50	30	20	60	100	50	—	25
1892	14	17	—	10	—	—	14	—	28
1893	25	—	33	—	36	—	33	—	37
1894	25	—	36	—	—	50	25	—	13
1895	34	50	55	25	50	50	28	—	22
1896	24	100	36	33	43	—	33	—	20
1897	35	—	38	—	67	—	—	—	36
1898	24	—	21	50	54	50	—	—	18
1899	28	—	25	20	40	—	—	—	50
1900	11	—	25	—	20	—	33	—	—
1901	16	—	—	—	31	—	17	—	15
1902	32	—	—	22	37	33	33	—	25
1903	15	—	15	33	17	—	67	100	27
1904	13	—	14	22	43	33	27	—	15
1905	34	—	33	20	—	—	50	—	17
1906	33	—	54	—	17	50	40	—	24
1907	26	33	30	33	37	—	17	—	10
1908	16	—	7	—	12	—	—	—	28
1909	20	28	53	36	50	—	20	—	27
M.O.	24	19	28	17	29	24	23	5	25

Πηγή: Μαθητολογία Γυμνασίων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Στον παραπάνω Πίνακα διαπιστώνουμε ξανά τη σαφώς μικρότερη τάση εγκατάλειψης των γυμνασιακών σπουδών, σε σύγκριση με την αντίστοιχη στα Ελληνικά σχολεία. Αξιοσημείωτο είναι ότι αυτά τα ποσοστά εγκατάλειψης κυμαίνονταν, στο Γυμνάσιο, στα ίδια περίπου επίπεδα, σε όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες.

Με δεδομένες αυτές τις διαπιστώσεις, μαζί με το γεγονός ότι το 70% των παιδιών των βιοτεχνών και των αγροτών (υπενθυμίζουμε ότι επρό-

κειτο για παιδιά «κτηματικών» και «κτηματιών», όχι γεωργών) διέκοπταν τις σπουδές τους στην τελευταία τάξη του Ελληνικού σχολείου και δεν συνέχιζαν στο Γυμνάσιο (βλ. Πίνακα 27) μπορούμε να καταλήξουμε στο παρακάτω συμπέρασμα: στο Γυμνάσιο έφθαναν και κατάφεραν να το τελειώσουν όσα παιδιά προέρχονταν από τα de facto ανώτερα «αστικά» στρώματα (παιδιά ελεύθερων επαγγελματιών και εκπαιδευτικών, εμπόρων, στρατιωτικών, ανώτερων δημόσιων υπαλλήλων κ.ά.), καθώς και όσα από τα μικρομεσαία στρώματα ανήκαν στην οικονομική élite της κοινωνικής τους κατηγορίας (παιδιά ευκατάστατων βιοτεχνών και αγροτών). Αυτό σημαίνει ότι, σε κάθε περίπτωση, οι μαθητές των Γυμνασίων προέρχονταν από τα ανώτερα οικονομικά στρώματα.

Συγκεφαλαιώνοντας, μπορούμε να παρατηρήσουμε γενικότερα τα εξής σχετικά με την εγκατάλειψη των σπουδών στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης της Μεσσηνίας:

α) Μεγάλα ποσοστά μαθητών απολακτίζονταν κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους στο Ελληνικό σχολείο, πριν από την είσοδό τους στο Γυμνάσιο.

β) Η απολάκτιση των μαθητών στη διάρκεια των σπουδών ήταν συνάρτηση της κοινωνικής τους προέλευσης. Εκτός των άλλων, το επάγγελμα του πατέρα, δηλαδή το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της οικογένειας, επηρέαζε τις διαθέσεις των γονέων έναντι των μακρών σπουδών των παιδιών τους και ενθάρρυνε ή απέτρεπε τα μακρόπνοα σχέδιά τους για τη μόρφωση των γόνων τους, αφού από τα υλικά μέσα που διέθεταν εξαρτιόταν η δυνατότητα ολοκλήρωσης ή μη των σπουδών τους. Με δυο λόγια, όσοι δεν προχωρούσαν, αλλά εγκατέλειπαν τις σπουδές τους, είχαν κοινή κοινωνική ταυτότητα: προέρχονταν από οικογένειες με χαμηλό εισόδημα.

γ) Οι μαθητές των Ελληνικών σχολείων του νομού προέρχονταν στην πλειονότητά τους από τα μικρομεσαία οικονομικά στρώματα, ενώ των Γυμνασίων από τα ανώτερα. Είχε γίνει δηλαδή πράξη ό,τι θεωρητικά διατυπωνόταν στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια της εποχής, και κατεξοχήν εκείνα του Ευταξία (1899), περί του διαφοροποιημένου κοινωνικού ρόλου κάθε εκπαιδευτικής βαθμίδας, βασικού στοιχείου αυτού που ορίζουμε ως «αστική αντίληψη» για το σχολείο και τη σχέση του με την

κοινωνία. Εύγλωττα αποδίδεται η αντίληψη αυτή στο παρακάτω απόσπασμα από τις εισηγητικές εκθέσεις των νομοσχεδίων Ευταξία: «Τα εξυπηρετούντα τας ανάγκας της κατωτέρας τάξεως σχολεία είνε τα δημοτικά, τα δε τας ανάγκας της ανωτέρας τάξεως είναι τα γυμνάσια, τα δε τας της μέσης τάξεως είναι αι κατώτεροι τάξεις τούτων, ή σχολεία πάντη ανεξάρτητα αυτών»⁸³.

ε) Σχολική αργοπορία (επανάληψη τάξεων)

Η εγκατάλειψη σπουδών στη μέση εκπαίδευση ήταν, λοιπόν, μια όψη της εκπαιδευτικής πραγματικότητας που συναρτώνταν με την κοινωνικοοικονομική προέλευση των μαθητών, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε αμέσως παραπάνω. Η, συναφής με αυτήν, χρονική καθυστέρηση στις σπουδές, κατά τη διάρκεια της σχολικής διαδρομής, συνιστούσε επίσης μια αναπόφευκτη πραγματικότητα, καθώς οι συνθήκες της εποχής μπορούσαν εύκολα να προκαλέσουν αυτή την αργοπορία.

Την περίοδο που εξετάζουμε, συχνά οι οικονομικοί λόγοι ανάγκαζαν πολλούς μαθητές να αφήνουν τα θρανία για ένα διάστημα, είτε κατά τη διάρκεια της χρονιάς είτε «ως μη προσελθόντες» στις εξετάσεις. Η μη συστηματική παρακολούθηση των μαθημάτων και η επανεγγραφή στην ίδια τάξη περισσότερο από μία φορές, και μάλιστα με ενδιάμεσα χρονικά κενά μεγαλύτερα του ενός έτους, δεν ήταν κάτι ασυνήθιστο. Για το λόγο αυτό τη σχολική αργοπορία-καθυστέρηση την κατανοούμε:

α) ως αποτέλεσμα της σχολικής αποτυχίας («διετής», «τριετής» μαθητής κλπ.), λόγω κακής επίδοσης στα μαθήματα, χωρίς να αποκλείεται το φαινόμενο να το επέτεινε η αυστηρότητα του εξεταστικού συστήματος

β) ως αποτέλεσμα της διακοπής της φοίτησης για λόγους οικογενειακούς και οικονομικούς, αφού οι ανάγκες των καιρών απαιτούσαν ενεργό συμμετοχή και ρόλο των αγροτών στις αγροτικές και βιοτεχνικές εργασίες της οικογένειας, από μικρή ηλικία.

Από τη φύση των αρχειακών τεκμηρίων μας (μαθητολόγια), δυστυχώς, δεν είναι δυνατόν να διευκρινίσουμε ποιο από τα παραπάνω αίτια οδήγησε τους μαθητές, κατά περίπτωση, στην επανεγγραφή τους στην

---

83. Παράρτημα της Εφημερίδος [των Συζητήσεων] της Βουλής, περίοδος ΙΕ', σύνοδος Α', Αθήνα 1899, σ. 925.

ίδια τάξη. Θα αρκεστούμε, επομένως, σε ορισμένες γενικές παρατηρήσεις, που προκύπτουν από τη μελέτη των στοιχείων του Πίνακα 29.

ΠΙΝΑΚΑΣ 29: ΔΙΕΤΕΙΣ ΜΑΘΗΤΕΣ ΚΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΣΧΟΛΕΙΑ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1889-1899 ΚΑΙ 1900-1910

Επαγγελματική κατηγορ.	1889-1899				1900-1910			
	Αριθμός διετών	Αριθμός μονοετών	Αριθμός μαθητών	Διετείς %	Αριθμός διετών	Αριθμός μονοετών	Αριθμός μαθητών	Διετείς %
Αγροτ. τομέας	2058	2955	5013	41,1	2964	4262	7226	41,0
Βιοτε- χνία	101	137	238	42,4	142	291	433	32,8
Εμπόριο & Μεταφ.	186	312	498	37,3	286	424	710	40,3
Ελεύθε- ρα επαγγ.	79	134	213	37,1	126	207	333	37,8
Δημόσ. & Δημοτ. υπηρεσ.	103	204	305	33,77	115	229	344	33,4
Ένοπλες Δυνάμεις	14	56	70	20,0	26	84	110	23,6
Κλήρος	128	157	285	44,9	172	150	322	53,4
Δεν δή- λωσαν επάγγ.	14	32	46	30,4	17	23	40	42,5
Ορφανά	380	556	936	40,6	622	871	1493	41,7

Πηγή: Μαθητολογία Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Όπως φαίνεται από την παράθεση των παραπάνω ποσοτικών δεδομένων, τα ποσοστά των παιδιών, όλων των επαγγελματικών κατηγοριών, που επανεγγράφονταν στην ίδια τάξη, τόσο κατά τα τέλη του 19ου αιώνα όσο και στις αρχές του 20ού, ήταν πολύ υψηλά. Σχετικά χαμηλά εμφανίζονται μόνον τα ποσοστά των γόνων των δημοσίων

υπαλλήλων και των στρατιωτικών. Και αυτό γιατί η οικονομική σταθερότητα των δημοσιοϋπαλληλικών και στρατιωτικών οικογενειών έδινε τη δυνατότητα της ομαλής φοίτησης στα τέκνα τους, σε αντίθεση, για παράδειγμα, με τις αγροτικές οικογένειες όπου η οικονομική αβεβαιότητα και ανέχεια, πολλές φορές, ανάγκαζαν τα αγόρια να συμμετέχουν στις αγροτικές εργασίες, με εμφανείς επιπτώσεις στις σπουδές τους. Πιο συγκεκριμένα, τα ποσοστά των παιδιών των δημοσίων υπαλλήλων και των στρατιωτικών, που επαναλάμβαναν την ίδια τάξη («διετείς», «τριετείς», «τετραετείς» κλπ.) κυμάνθηκαν μεταξύ 20% και 34%, ενώ των υπόλοιπων κοινωνικών κατηγοριών γύρω στο 40%.

Πρέπει ωστόσο εδώ να τονιστεί κάτι, για την ορθή κατανόηση της κατάστασης. Τα υψηλά αυτά ποσοστά επανάληψης δεν πρέπει να εκληφθούν μόνο ως ποσοστά αποτυχίας. Δείχνουν, ταυτόχρονα –και αυτό πρέπει να προσεχθεί–, την εμμονή και επιμονή των οικογενειών στη φοίτηση των παιδιών τους στη μέση εκπαίδευση, παρότι αυτή συνεπαγόταν χρονικές καθυστερήσεις και οικονομικές επιβαρύνσεις. Προφανώς, τα συνειδητά ή ασύνειδα κίνητρά τους πρέπει να αναζητηθούν στη διάθεση για πρόοδο, στη δίψα για κοινωνική καταξίωση και ανέλιξη, στην επιθυμία για εξοπλισμό των γόνων τους με μορφωτικά και επαγγελματικά εφόδια και, γενικότερα, στο θαυμασμό για τη μόρφωση. Και, φυσικά, η πιο σίγουρη οδός που οδηγούσε σε όλα αυτά ήταν η μέση εκπαίδευση – άλλωστε, η γνώση αποτελούσε, ανέκαθεν, μορφή και πηγή εξουσίας.

στ) Γεωγραφική προέλευση των μαθητών

Η γεωγραφική προέλευση του βασικού όγκου των μαθητών μέσης εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, κατά την περίοδο 1861 έως 1910, δεν κρύβει εκπλήξεις. Ήταν ντόπιοι, όπως αναμενόταν. Υπήχε όμως και ένα ποσοστό επήλυδων μαθητών. Το ποσοστό αυτό ήταν πολύ μικρό (γύρω στο 2%) στα σχολεία του αγροτικού χώρου (Παράρτημα II, Πίνακας 14) και αισθητά μεγαλύτερο (4%-22%) σε εκείνα που βρίσκονταν σε αστικά κέντρα (Παράρτημα II, Πίνακες 15-18). Στον Πίνακα 30 αποτυπώνεται η γεωγραφική κατανομή του μαθητικού πληθυσμού γενικά, και η φοίτηση των ξένων μαθητών ειδικότερα, γεγονός που αντικατοπτρίζει την εισροή νέων κατοίκων στο νομό, ενισχύοντάς τον δημογραφικά και οικονομικά.

Μ. Ασία	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2
Ν. Φωκίδας	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2
Δωδεκάνησα	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Ν. Εύβοιας	5	1	1	—	6	1	1	—	—	1
Θράκη	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Ν. Καρδίτσας	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Ν. Ιωαννίνων	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Ν. Κοζάνης	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Κύπρος	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Κων/πολη	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Ν. Λαρίσης	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Ν. Μαγνησίας	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Ν. Τρικάλων	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Ξένοι	553	90	122	110	240	108	48	13	190	1.474
Άγνωστο	15	—	2	—	2	—	5	6	5	35
Σύνολο	12.448	668	1.177	524	625	178	599	134	2.453	18.806
Ποσ. %	4,44	13,47	10,36	1,91	38,4	60,67	8,01	9,70	7,74	7,84

Πηγή: Μαθητολογία Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω στοιχεία, οι περισσότεροι εκτός Μεσσηνίας μαθητές προέρχονταν από την άγονη Λακωνία, κυρίως από την επαρχία Οιτύλου, και την ορεινή Αρκαδία, κατά βάση από την επαρχία της Μεγαλόπολης. Το στοιχείο αυτό δείχνει ότι τα μέσα σχολεία της Μεσσηνίας κάλυπταν εκπαιδευτικές ανάγκες των όμορων νομών, παρόλο που τη συγκεκριμένη περίοδο λειτουργούσαν και τα Γυμνάσια Σπάρτης (έτος ίδρυσης 1862), Γυθείου (έτος ίδρυσης 1886) και Τρίπολης (έτος ίδρυσης 1846). Το γεγονός φανερώνει, βέβαια, και ένα μείζον πρόβλημα της εποχής: τις ελλείψεις στη συγκοινωνία και τις επικοινωνίες του νεοσύστατου κράτους, οι οποίες, εκτός όλων των άλλων,

ταλάνιζαν τον μαθητικό πληθυσμό της υπαίθρου. Λιγότεροι μαθητές προέρχονταν από την Αττική, την Αιτωλοακαρνανία, την Αχαΐα, την Ηλεία, την Αργολίδα, τις Κυκλάδες, τα νησιά του Ιονίου και την Κορινθία, ελάχιστοι από τους υπόλοιπους νομούς της Ελλάδας, ενώ δεν έλειπαν και κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις μαθητών από το εξωτερικό (Κωνσταντινούπολη, Μ. Ασία, Κύπρος).

Ας δούμε πιο συγκεκριμένα τα σχολεία των μεγάλων πόλεων του νομού, δηλαδή της Καλαμάτας, της Μεσσήνης, της Κυπαρισσίας και των Φιλιατρών. Παρατηρούμε ότι στα σχολεία της Καλαμάτας και της Μεσσήνης⁸⁴, και ιδιαίτερα σε αυτά της Καλαμάτας (Παράρτημα II, Πίνακες 15-16) η πλειοψηφία των «ξένων» μαθητών ήταν Λάκωνες και μάλιστα όχι μόνον αστικής προέλευσης (παιδιά δημοσίων υπαλλήλων, στρατιωτικών κ.ά.), αλλά και αγροτικής. Αντίθετα, στα σχολεία της Κυπαρισσίας και των Φιλιατρών υπερτερούσαν οι Αρκαάδες⁸⁵, ήταν όμως αισθητή η παρουσία και των Ηλείων.

Το μεγαλύτερο ρεύμα ξένων μαθητών εισέρρευσε στα μέσα σχολεία της πόλης της Καλαμάτας. Τα ποσοστά τους κυμάνθηκαν σε υψηλά επίπεδα, από 22% έως 23%, και διατηρήθηκαν στο ίδιο ύψος, τόσο στα τέλη του 19ου όσο και στις αρχές του 20ού αιώνα, περίοδο που συμπίπτει με την οικονομική και δημογραφική ακμή της πόλης, λόγω της βιομηχανικής ανάπτυξης και της εμπορικής της ευφορίας.

Σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα κυμάνθηκαν τα ποσοστά των ξένων μαθητών στα Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια των πόλεων της Μεσσή-

84. Η Μεσσήνη, το Νησί όπως ονομαζόταν μέχρι το 1867, ήταν πλούσιος αγροτικός χώρος, σε μια εποχή που μοναδικό εισόδημα ήταν το γεωργοκτηνοτροφικό, γι' αυτό ήταν φυσικό να είναι από τους πιο περιζήτητους χώρους προς εγκατάσταση. Έτσι εγκαταστάθηκαν εκεί πολλοί Μανιάτες (οικογένειες Αντιβασέα, Γαργαλίδη, Διαμαντάκου, Λαουνάκου, Φουτρέα, Μπουφέα κ.ά.). Φυσικά, δεν έλλειψε και το αρκαδικό στοιχείο, ιδιαίτερα Γορτύνιοι και από τα αρκαδικά χωριά Αρκουδόρεμα και Γαρζενίκου. Βλ. Θεόδωρος Τσερπές, *Ιστορία της πόλεως Μεσσήνης*, β' έκδ., Μεσσήνη 1998, σ. 63-64.

85. Μετά την Απελευθέρωση, το αρκαδικό στοιχείο διείσδυσε δυναμικά στα πεδινά μέρη της τριφυλιακής γης. Χωριά κατοικούμενα αποκλειστικά από Γορτύνιους χτίστηκαν στους δήμους Κυπαρισσίας και Εράνης. Τέτοια ήταν η Φαρακλάδα από κατοίκους της Νεμνίτζας, του Χρυσοβιτζίου και της Αλωνίσταινας, οι Ράχες από ποιμένες της Αλωνίσταινας, το Κατσόμπαλι από Αλωνιστιώτες. Βλ. Σταυρούλα Βερράρου, *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ. Πελοπόννησο το 19ο αιώνα. Η περίπτωση του δήμου Κυπαρισσίας (1830-1871)*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, Καλαμάτα 1998, σ. 10.

νης (4,76% την περίοδο 1889-1899 και 6,06% την περίοδο 1900-1910) και της Κυπαρισσίας (8,37% την περίοδο 1889-1899 και 9,51% την περίοδο 1900-1910), με μια μικρή αυξητική τάση στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Αντίθετα, εντυπωσιακή πτώση του ποσοστού των ξένων μαθητών σημειώθηκε στα μέσα σχολεία των Φιλιατρών, στις αρχές του αιώνα (από 10,05% την περίοδο 1889-1899 το ποσοστό πέφτει στο 4,08% την περίοδο 1900-1910). Φαίνεται ότι το αδιέξοδο στο οποίο είχε περιέλθει, την ίδια εποχή, η τοπική οικονομία, στενότητα συνδεδεμένη με την παραγωγή και το εμπόριο της σταφίδας, έθεσε τέλος στις εισροές νέων κατοίκων, με επιπτώσεις και στο μαθητικό δυναμικό. Η πτωτική αυτή τάση του αριθμού ξένων μαθητών δεν σημειώθηκε στη γειτονική Κυπαρισσία, πιθανότατα λόγω του διοικητικού της ρόλου.

Κλείνοντας το υποκεφάλαιο αυτό, θα θέλαμε να εστιάσουμε την προσοχή μας και στην κοινωνική προέλευση των ξένων μαθητών του νομού. Διαπιστώνουμε (Πίνακας 30) ότι οι εκτός Μεσσηνίας μαθητές ήταν στην πλειοψηφία τους γόνοι αστικών στρωμάτων, με ιδιαίτερα υψηλά τα ποσοστά των παιδιών των στρατιωτικών και των δημοσίων υπαλλήλων, κάτι αναμενόμενο, αφού οι μετακινήσεις αυτών των κοινωνικών κατηγοριών ήταν πολύ συχνές. Οι ξένοι μαθητές με αγροτική προέλευση ήταν σαφώς λιγότεροι και προέρχονταν κατά κύριο λόγο από τη Λακωνία και την Αρκαδία, λιγότεροι από την Ηλεία και ελάχιστα από άλλες περιοχές.

Τέλος, σε σύγκριση με την άγονη Λακωνία, οι εισροές ξένων μαθητών στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, και ιδιαίτερα της Καλαμάτας, υπήρξαν αυξημένες. Στον γειτονικό νομό, την ίδια εποχή, τα ποσοστά των ξένων μαθητών ήταν χαμηλά, ακόμη και στα σχολεία των αστικών κέντρων (Σπάρτη και Γύθειο), και δεν ξεπέρασαν το 9%⁸⁶.

Είναι προφανές ότι, τελικά, τον γεωγραφικό χάρτη της μέσης εκπαίδευσης στη Μεσσηνία τον διαμόρφωσαν λόγοι οικονομικοκοινωνικοί και χωροταξικοί, που κατέστησαν άλλες περιοχές πόλους εκπαιδευτικής έλξης, ενώ άλλες τις έθεσαν στο περιθώριο της προτίμησής τους.

---

86. Κ. Γαβαλά, *ό.π.*, 213-217 και 234-235.

2. Η ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ

1892-1910

α) Οι πρώτες «παράνομες» εγγραφές μαθητριών σε δημόσια σχολεία μέσης εκπαίδευσης

Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στη Μεσσηνία εντάσσεται, όπως είναι φυσικό, στο πλαίσιο της γενικότερης κατάστασης της γυναικείας εκπαίδευσης στη χώρα μας. Και είναι γεγονός ότι η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών διάνυσε μακρύ δρόμο –και όχι χωρίς παλινδρομήσεις, διαφοροποιήσεις και αντιστάσεις– από τη στιγμή της δημιουργίας του νεοελληνικού κράτους μέχρι το 1917, οπότε ιδρύθηκαν τα πρώτα δημόσια Γυμνάσια και Ελληνικά σχολεία θηλέων⁸⁷. Ας θυμίσουμε ότι το θεσμικό πλαίσιο της Αντιβασιλείας, ενώ επέτρεπε σε όλα τα αγόρια την πρόσβαση στη δημόσια μέση εκπαίδευση⁸⁸, στερούσε τη δυνατότητα αυτή από τα κορίτσια. Αποκλεισμένα, βέβαια, ήταν τα κορίτσια και από το Πανεπιστήμιο⁸⁹. Η πολιτεία μερίμνησε μόνο για τη στοιχειώδη βαθμίδα των κοριτσιών και θεώρησε υπόθεση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας τη μέση παιδεία τους, ενώ απαγόρευε αυστηρά τη φοίτησή τους στα σχολεία των αγοριών⁹⁰. Έκτοτε, τα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία⁹¹, με προεξάρχοντα αυτά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας⁹², από το 1836 και

87. Λίζα Κόττου, «Η εκπαίδευση των Ελληνίδων από το 1830 έως σήμερα», στο Ζωή Φράγκου, *Γύρω από το παιδί*, Αθήνα 1930, σ. 375.

88. Στην Ελλάδα, όπως και στη Γαλλία, δημόσια εκπαίδευση για κορίτσια στο δευτεροβάθμιο επίπεδο εγκαθιδρύθηκε στον 20ό αιώνα. Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μετ. Ιωάννα Πετροπούλου - Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, ε' έκδ., Θεμέλιο 1987, σ. 476. Στην Αμερική, Ελβετία, Γερμανία και Ρωσία δημόσια σχολεία μέσης παιδείας για τα κορίτσια άρχισαν να δημιουργούνται από τα μέσα του 19ου αιώνα. Βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας (ΙΑΕΝ), Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 72 και 272. Πβ. και J. Goodman, J. Martin, *Women and Education 1800-1989*, P. Macmillan, Λονδίνο κ.α., 2004.

89. Το 1890, το Πανεπιστήμιο της Αθήνας δέχθηκε την πρώτη φοιτήτρια και έτσι άνοιξε ο δρόμος των επιστημών στις Ελληνίδες. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 328.

90. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 238.

91. Το 1836-1837 στην Αθήνα λειτουργούσαν δύο «ανώτερα» σχολεία, των Hill και Volmerange, και ένα στην Ερμούπολη, του Hildner. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 75

92. Για την ίδρυση και δράση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας βλ. *Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Αρσάχεια-Τοσίτσεια Σχολεία 1836-1996, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας*, Αθήνα 1996.

μετά, επιχείρησαν να καλύψουν τα κενά της γυναικείας μέσης εκπαίδευσης. Όσο προχωράμε στον 19ο αιώνα, και ειδικά τις δυο τελευταίες δεκαετίες του, το ζήτημα αρχίζει να αντιμετωπίζεται από κάποια προοδευτική σκοπιά, χάρη στις ανανεωτικές προσπάθειες των εκπροσώπων της αστικής τάξης και της «γενιάς του 1880», δηλαδή των φιλελεύθερων διανοούμενων της εποχής. Ζητάνε «ισότητα στη γνώση», κάτι που σημαίνει «ίσες ευκαιρίες για όλους», εφόσον η μόρφωση ήταν βασική προϋπόθεση για την οικονομική πρόοδο και την εδραίωση μιας κοινωνίας δικαίου⁹³.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 αναπτύσσεται έντονη δραστηριότητα σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση, και γενικότερα τα «δικαία» και τη χειραφέτηση των γυναικών. Βασικοί συντελεστές της ήταν: ο «Σύλλογος κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως», όπου πρωτοστατούσε η Κ. Κεχαγιά, το εβδομαδιαίο φεμινιστικό περιοδικό της Καλλιρρόης Παρρέν⁹⁴ *Εφημερίς των Κυριών* και η «Ένωσις των Ελληνίδων», με πρωτοργάτριες την Παρρέν και τη Λασκαρίδου (1897)⁹⁵. Παράλληλα, και η πολιτεία άρχισε να συνειδητοποιεί την ανάγκη παροχής ισότιμων ευκαιριών σε μαθητές και μαθήτριες, ανάγκη που εκφράστηκε θεσμικά με τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια Μίληση (1877), Θεοτόκη (1889), Ευταξία (1899) και Στάη (1908). Τα νομοσχέδια αυτά παρέμεναν στο επίπεδο των προτάσεων, απηχούν ωστόσο ευρύτερες ανησυχίες και δείχνουν ότι τα εκπαιδευτικά προβλήματα των Ελληνίδων είχαν αρχίσει να αντιμετωπίζονται με ανανεωτικό, προοδευτικό πνεύμα. Την ίδια περίπου εποχή με τα νομοσχέδια Στάη πρέπει να μνημονεύσουμε τα προγράμματα μαθημάτων του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» και το «Ανώτερο Παρθεναγωγείο Βόλου» του Δελμούζου και, λίγο αργότερα, την «Ανώτερα Γυναικεία Σχολή» με διευθυντή τον Δημήτρη Γληνό.

Η κίνηση αυτή, που απέβλεπε γενικότερα στη βελτίωση της θέσης

93. Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, ζ' έκδ., Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 19 και 50.

94. Για τη ζωή και το έργο της Καλλιρρόης Παρρέν βλ. Μαρία Αναστασοπούλου, *Η συνετή απόστολος της γυναικείας χειραφεσίας Καλλιρρόη Παρρέν. Η ζωή και το έργο*, Ηλιοδρόμιον, Αθήνα χ.χ. (το βιβλίο εκδόθηκε με την ευγενική χορηγία του Λυκείου των Ελληνίδων Καλαμάτας). Βλ. επίσης το εκτενές επίμετρο της Αγγέλικας Ψαρρά με τίτλο «Το μυθιστόρημα της χειραφέτησης ή η "συνετή" ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν», στην επανέκδοση του μυθιστορήματος της Κ. Παρρέν *Η χειραφετημένη*, Εκάτη, Αθήνα 1999.

95. Βλ. Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σ. 167-168.

της γυναίκας με τη συμμετοχή της όχι μόνο στη δημοτική, αλλά και στη μέση και επαγγελματική εκπαίδευση, όπως διακήρυσσε η Κ. Παρρέν⁹⁶, επηρέασε και τη μεσσηνιακή κοινωνία, αφυπνίζοντας τις συνειδήσεις των κατοίκων της. Μέχρι τότε, η εκπαίδευση των κοριτσιών στην επαρχία περιοριζόταν στη στοιχειώδη βαθμίδα και, σύμφωνα με το γενικότερο κλίμα της εποχής, συναρτώνταν, σε μεγάλο βαθμό, όχι με την πολιτική αλλά με την κοινωνική βούληση⁹⁷.

Την περιορισμένη διείσδυση του σχολικού δικτύου στον γυναικείο πληθυσμό της Μεσσηνίας δείχνει ο Πίνακας του Π. Αργυρόπουλου «Περί της εν Ελλάδι δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το έτος 1854». Στο νομό, το έτος αυτό, λειτουργούσαν 2 δημόσια δημοτικά σχολεία θηλέων με 103 μαθήτριες⁹⁸, ενώ το 1869 είχαν φθάσει τα 15 με 680 μαθήτριες· δεν υπήρχε κανένα ιδιωτικό σχολείο⁹⁹. Δύο χρόνια αργότερα, το 1871, λειτούργησαν στην Καλαμάτα δύο «ιδιοσυντήρητα» δημοτικά σχολεία, ένα για αγόρια, του Γεωργίου Πουλάκου, και ένα για κορίτσια, της Αικατερίνης Βενιζέλου. Η Βενιζέλου μέχρι το 1870 ήταν διευθύντρια του δημοσυντήρητου Παρθεναγωγείου Καλαμάτας. Αλλά «είτε διότι την απέλυσαν, είτε διότι την μετέθεσαν εκτός Μεσσηνίας [...] παρητήθη και ίδρυσε δικό της ιδιωτικό Παρθεναγωγείο, στο οποίο συγκέντρωσε πλήθος μαθητριών μέχρι σημείου να καταστή προβληματική η λειτουργία του δημοσυντήρητου Παρθεναγωγείου από... έλλειψη μαθητριών!»¹⁰⁰.

Το 1879 η αναλογία των μαθητριών των δημοτικών σχολείων επί 100 κοριτσιών ηλικίας 5-10 ετών ήταν: στην επαρχία Τριφυλίας 12%, στην επαρχία Καλαμάτας 9%, στην επαρχία Ολυμπίας 7%, στην επαρχία Πυλίας 7% και στην επαρχία Μεσσήνης 3%¹⁰¹. Τα ποσοστά αυτά υπολείπονται ασφαλώς αισθητά των αντίστοιχων της Σύρου (70%), φανερώ-

96. «Επείγουσα παρίσταται η ανάγκη, όπως οι πατέρες του ελληνικού έθνους μεριμνήσωσι περί της βελτιώσεως της Εκπαιδύσεως του γυναικείου φύλου, πρόνοια δε ληφθή, όπως και εν τω Ελληνικώ Βασιλείω θεσπισθή και νομοθετηθή τελεία Μέση Εκπαίδευση δι' αυτό», γράφει χαρακτηριστικά η Κ. Παρρέν. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 276.

97. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 411.

98. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 133.

99. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 235, πίνακας 22.

100. Μίμης Φερέτος, «Ιδρύθηκε παιδοτροφείον εις την πόλιν της Καλαμάτας», *εφ. Θάρος*, 29 Μαΐου 1994, φ. 28536, σ. 11.

101. *Στατιστική Ελλάδος, Πληθυσμός 1879*, Αθήνα 1881, σ. 36. Ο πίνακας παρατίθεται στο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 147-148.

Εικ. 34: «Κορασίδες» της Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχία Ν. Μεσσηνίας, Αρχείο Γ. και Π. Κουτσομητόπουλου).

νουν όμως το ενδιαφέρον της μεσσηνιακής κοινωνίας για τη στοιχειώδη εκπαίδευση των κοριτσιών: ας μην ξεχνάμε ότι, την ίδια χρονιά (1879), το ποσοστό των εγγράμματων γυναικών στις επαρχίες του νομού δεν ξεπερνούσε το 4%. Συγκεκριμένα, τα ποσοστά των αγράμματων γυναικών ήταν: 96% στην επαρχία Τριφυλίας, 96% στην επαρχία Καλαμάτας, 98% στην επαρχία Ολυμπίας, 99% στην επαρχία Πυλίας και 98% στην επαρχία Μεσσήνης¹⁰². Είναι εμφανής λοιπόν η τάση για σπουδές της νεότερης γενιάς των κοριτσιών, που σταδιακά θα τους εξασφάλιζε θέσεις εργασίας οι οποίες απαιτούσαν μόρφωση. Είναι χαρακτηριστικό επίσης ότι, ενώ το 1879 οι γυναίκες εκπαιδευτικοί ήταν σε ολόκληρη τη Μεσσηνία μόνον 8, το 1907 έφτασαν τις 39 (αύξηση 287,5%). Επίσης, οι μαίες, από 45 το 1879 έφτασαν τις 73 το 1907 (αύξηση 62,22%). Το 1907, μάλιστα, έχουμε και μία γυναίκα γιατρό, γεγονός πολύ προχωρημένο για τα δεδομένα της εποχής.

Το ενδιαφέρον των κατοίκων της Μεσσηνίας για τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών εκδηλώθηκε έμπρακτα για πρώτη φορά το 1886, οπότε και ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το Παρθεναγωγείο της Μαρίας Πετροπούλου, που περιελάμβανε πλήρες Ελληνικό σχολείο. Προστέθηκαν, αργότερα, πάντοτε στην πόλη της Καλαμάτας, τα Παρθεναγωγεία της Ελένης Μαλαχατοπούλου (1891), της Καλλιόπης Καρώνη (1893), της Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου (1893), της Ευσταθίας Μιχαλακέα (1894), της Μαρίας Σταθοπούλου (1898), της Ανθής Χρυσικοπούλου (1900), του Παναγιώτη Βεντήρη (αρχές 1900) και του Δημήτρη Επισκοπίδη (1908). Είχαμε επίσης το Παρθεναγωγείο του Παναγιώτη Ι. Φιλόπουλου στα Φιλιατρά (1891). Τα Παρθεναγωγεία αυτά στην πλειονότητά τους λειτουργούσαν ως Ελληνικά σχολεία. Όμως, η διεκδίκηση ουσιαστικότερης και πληρέστερης μέσης εκπαίδευσης των κοριτσιών, η οποία χρόνο με το χρόνο εντεινόταν, οδήγησε στη δημιουργία γυμνασιακών τάξεων. Έτσι, βλέπουμε ότι γύρω στα 1897 στο Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη λειτούργησε η Α΄ Γυμνασίου¹⁰³, ενώ το 1910 το Παρθεναγωγείο του Παναγιώτη Βεντήρη περιελάμβανε και τρεις γυμνασιακές τάξεις¹⁰⁴.

Η λειτουργία αυτών των Παρθεναγωγείων συνέβαλε αποφασιστικά στην προώθηση της γυναικείας υπόθεσης στο νομό. Πρώτον, επειδή σε

102. Στατιστική Ελλάδος, Πληθυσμός 1879, ό.π., σ. 147-148.

103. εφ. Φαράι, 28 Ιουνίου 1898, φ. 145, σ. 3.

104. Νικόλαος Ιγγλέσης, Οδηγός της Ελλάδος, έτος Γ΄ 1910-1911, σ. 753.

κάποια απ' αυτά, όπως στο σχολείο της Καλλιόπης Καρώνη, εφαρμόστηκαν προγράμματα που στηρίζονταν σε νέες παιδαγωγικές μεθόδους. Δεύτερον, γιατί εμφανίστηκαν στο προσκήνιο γυναίκες εκπαιδευτικοί, όπως οι «διδασκάλισσες» Ευσταθία Μιχαλακέα και Αγλαΐα Γεωργιάδου¹⁰⁵, που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον αγώνα για τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών στην πόλη της Καλαμάτας και κατ' επέκταση στο νομό.

Δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι την ίδια περίοδο φτάνει και στην Καλαμάτα ο απόηχος της γενικότερης φεμινιστικής κίνησης που είχε εμφανισθεί στην Αθήνα από τα μέσα της δεκαετίας του 1880. Στην εφημερίδα *Ευνομία*, στις 19 Ιανουαρίου 1897, αναγγελλόταν η εγγραφή της Καλαματιανής Μαρίας Αλβανάκη¹⁰⁶ στο Σύλλογο Κυριών Αγρινίου «Εργάνη Αθηνά»¹⁰⁷. Ένα άρθρο με τον εύγλωττο τίτλο «Η γυνή και η χειραφεσία της», στο ίδιο φύλλο της *Ευνομίας*, είναι αποκαλυπτικό του κοινωνικού προβληματισμού που αναπτύσσεται απέναντι στο γυναικείο ζήτημα. Αναφέρεται στη δράση του γυναικείου φύλου στην Ελλάδα και παροτρύνει τις καλαματιανές κυρίες και δεσποινίδες να αναλάβουν «νέα καθήκοντα»¹⁰⁸. Η θέση του τοπικού Τύπου, γενικότερα,

105. εφ. *Θάρρος*, 28 Αυγούστου 1994, φ. 28613, σ. 13.

106. Η Μαρία Αλβανάκη-Αγιοβλασίτη ήταν κόρη του γιατρού Δημήτρη Αλβανάκη και συμμετείχε ενεργά στο φεμινιστικό κίνημα. Συνέχισε τη δράση της ως φεμινίστρια και πρόεδρος του Συλλόγου Γυναικών Καλαμάτας και μετά το 1929. Με τη διαθήκη της διέθεσε την περιουσία της για την ίδρυση του «Αλβανάκειου Οφθαλμιατρείου Καλαμάτας».

107. «Ιδού ποία τινά επιδιώκει ο εν Αγρινίω Σύλλογος Κυριών “Εργάνη Αθηνά”»: η εμμονή της ελληνικής οικογενείας εν ταις εθνικαίς παραδόσεσιν, η κατάργησις της πολυτελείας, η χρησιμοποίησις των ελληνικών προϊόντων εις την γυναικείαν βιοτεχνίαν, η διαπαιδαγώγησις της εν ταις επαρχίαις γυναικός». Βλ. Χ. Μακρίδης, *Οδηγός της Ελλάδος 1899*, σ. 104.

108. Το άρθρο είναι εξαιρετικά εύγλωττο, γι' αυτό και δεν μπορούμε να αντισταθούμε στον πειρασμό να παραθέσουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα: «Εμπρός, ω ωραίον φύλον, εμπρός και σεις μη μένετε περιορισμένοι εις την εστίαν, ας κινηθήτε ολίγον, προοδεύσατε, ζητήσατε ελευθερίαν. Και θα την επιτύχετε [...]. Προχωρήσατε εις τας νεωτεριστικάς σας ιδέας και πιστεύω να μην οπισθοχωρήσετε. Είχομεν στάσιν αξιωματικών, στάσιν φοιτητών, στάσιν [...] θρησκευτικήν Χριστιανοπούλου και νυν στάσιν γυναικών. Όχι επανάστασιν [...]. Η κ. Παρρέν! Ο μογλός και η δύναμις η τα πάντα επιθυμούσα να μεταβάλη! Ανακάτεψε όλας τας γυναίκας, τας edίδαξε, ενουθέτησε, συνεζήτησε, επρόβαλε ιδέας, μεταρρυθμίσεις. Και εγένοντο δεκταί και επευφημήθησαν. Ζητεί νέας ενδυμασίας, νέα πράγματα, ολοζώντανα, προοδευτικά. Διά ταύτα ποίαν ιδέαν έχουν αι Καλαματιαναί ομόφυλοι; Ομοφρονούσιν; Να πιστεύσωμεν τούτο; Αλλ' ας ίδωμεν. Και ευχόμεθα ίνα φθάσουν τας Αγγλοσαξωνίδας αι Ελληνίδες μας, να τας ίδωμεν κατακλυζούσας πάντα τα βιοποριστικά στάδια. Αλλά τίνα ιδέαν έχετε [...] ω άνδρες;». Βλ. εφ. *Ευνομία*, 19.1.1897, φ. 112, σ. 2.

απέναντι στο ζήτημα «του εν τη κοινωνία προορισμού της γυναικός» είναι σαφής: «Οι σοφοί της κοινωνίας θεσμοί έταξαν την γυναίκα εντός του οίκου ως κυριώδες και πρωταρχικόν στοιχείον της των παιδων αγωγής [...] αλλά η επίγνωσις του καθήκοντος τούτου εκ μέρους της γυναικός επιτελείται διά παιδαγωγίας, υπισχνουμένης την ανύψωσιν της διανοίας διά προσφυών γνώσεων, της ψυχής την διαμόρφωσιν διά της αρετής, της καρδιάς την διάπλασιν διά των ηθικών της θρησκείας παραγγελμάτων»¹⁰⁹.

Παράλληλα, στην Καλαμάτα, την ίδια εποχή εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα εργατικών σωματείων και σοσιαλιστικών κηρυγμάτων, σε ένα γενικότερο κλίμα κοινωνικοπολιτιστικής κινητικότητας των εργατικών στρωμάτων, που δεν έχει ακόμα αποκρυσταλλωμένα χαρακτηριστικά. Έτσι, το 1882, συστάθηκε το σωματείο «Αδελφότης», που σκοπό είχε «την ηθική και υλική ωφέλεια του λαού και ιδίως της εργατικής τάξεως. Και την μεν ηθικήν θέλει επιδιώξει διά της μεταδόσεως ιδεών πρακτικών και ωφελίμων διά της διδασκαλίας των δικαιωμάτων και καθηκόντων αυτών, πρὸς δε και διά της συστάσεως σχολείων εσπερινών, εν οἷς να διδάσκονται μετά την εργασίαν γραφήν και ανάγνωσιν. Την δε υλικήν διά του Ταμείου του Λαού»¹¹⁰. Δυο χρόνια αργότερα, το 1884, ιδρύθηκε ο «Μεσσηνιακός Σύνδεσμος», μια «Λαϊκή Εταιρεία», ένα είδος συνεταιρισμού, με σκοπούς οικονομικούς αλλά και μορφωτικούς-εκπολιτιστικούς. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι η Εταιρεία αυτή είχε ιδρύσει και «Σχολή του Λαού», με στόχο «τη βελτίωση των γνώσεων των εγγραμμάτων μελών», αλλά και «τη διδασκαλία στοιχειωδών γνώσεων, αναγνώσεως, γραφής κι αριθμητικής στους αγραμμάτους»¹¹¹. Ενδιαφέρον, για το θέμα μας, παρουσιάζει ο κατάλογος των μελών της Εταιρείας κατά επάγγελμα, καθώς συναντάμε εκεί και «27 κοράσια και γυναίκες εργάτιδες»¹¹². Το γεγονός πρέπει να συσχετισθεί με τη βιομηχανική ανάπτυξη της Καλαμάτας, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η πόλη αποτελούσε, όπως είδαμε, σπουδαίο μεταξοπαραγωγικό κέντρο, με ατμοκίνητα και πυροκίνητα μεταξουργεία, στα οποία εργάζονταν πλήθος νεαρών κο-

109. εφ. *Ευνομία*, 7 Ιουλίου 1896, φ. 87, σ. 3.

110. εφ. *Πρωΐα*, 10 Μαρτίου 1882, φ. 1051, σ. 3, Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. Σωματεία Καλαμάτας, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

111. Μ. Φερέτος, «Ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και η Σχολή του Λαού στα 1884», στο *Μεσσηνιακόν Ημερολόγιον* του Διονύσιου Ι. Βογόπουλου, Αθήνα 1951, σ. 129.

112. Δημ. Ν. Ζέρβας, «Χρονολόγιον Καλαμών», εφ. *Φωνή*, 24 Μαΐου 1999, φ. 527, σ. 10.

ριτσιών των λαϊκών στρωμάτων¹¹³, κάτω από σκληρές συνθήκες εργασίας «από βαθέος όρθρου μέχρι της δύσεως του ηλίου αντί μιας και ημισείας δραχμής καθ' εκάστην»¹¹⁴, εξασφαλίζοντας έτσι το ψωμί και την προίκα τους. Η πρόνοια, λοιπόν, της τοπικής κοινωνίας για παροχή στοιχειώδους μόρφωσης στα «πτωχά κοράσια» φανερώνει και την ευαισθητοποίησή της, ευρύτερα, στο ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης.

Τέλος, πρέπει να τονίσουμε ότι περί τα τέλη του 19ου αιώνα η εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξη της Καλαμάτας, της καρδιάς του νομού, είχε ως επακόλουθο μια σημαντική κοινωνική διαφοροποίηση και την ενίσχυση του αστικού στοιχείου. Την ίδια εποχή, υπό την επίδραση και των ευρωπαϊκών εξελίξεων, παρατηρείται μια γενικότερη πίεση στην ελληνική κοινωνία για ευρύτερη μόρφωση των κοριτσιών. Στην πίεση αυτή πρωτοστατούν οι φορείς της αστικής τάξης¹¹⁵, οι οποίοι και δίνουν ριζοσπαστική λύση στο πρόβλημα της εκπαίδευσης των κοριτσιών τους, στέλνοντάς τα στα δημόσια σχολεία των αρρένων¹¹⁶. Έτσι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι μεσοαστοί και μικροαστοί της Μεσσηνίας, ακολουθώντας το ρεύμα της εποχής, απαιτούν για τα κορίτσια τους μια εκπαίδευση που θα τα εφοδίαζε με γνώσεις οι οποίες θα ξεπερνούσαν τον παραδοσιακό προορισμό της γυναίκας και θα τους έδι-

113. Από την καλαματιανή εφημερίδα *Αριστόδημος* της 19ης Μαρτίου 1879 πληροφορούμαστε ότι στα μεταξουργεία της Καλαμάτας (Φελς και Σία, Δ. Μαραβά, Δ. Λυμπερόπουλου, Θ. Μαρκόπουλου και Ν. Ψάλτη-Ν. Παπαφωτεινού) απασχολούνταν, σε τακτική και εποχιακή βάση, πάνω από 500 άτομα, από τα οποία οι 385 ήταν «γυναίκες και κοράσια» και τα 85 παιδιά. Οι ηλικίες τους δυστυχώς δεν προσδιορίζονται, όμως, αν λάβουμε υπόψη μας ότι παρατηρεί στις αρχές του 20ού αιώνα ο περιηγητής P. Martin (*La Grèce Nouvelle*, Παρίσι 1913, σ. 179) αποκαλύπτεται το πολύ νεαρό της ηλικίας τους: «Σε πολλά εργοστάσια (manufactures), κυρίως στη Θεσσαλία, την Αρκαδία και τη Μεσσηνία, ξαφνιάστηκα από την υπερβολικά νεαρή ηλικία των παιδιών, τα οποία αναγκάζονται να εργασθούν, μικρά αγόρια από 8 έως 10 ετών και κορίτσια από 6 έως 7. Οι μισθοί τους όσο ελάχιστοι και αν είναι –μισό με ένα φράγκο ημερησίως– είναι καλοδεχούμενοι, γιατί αυξάνουν λίγο τα εισοδήματα της οικογένειας». Το 1897, σε τρία μεταξουργεία της Καλαμάτας εργάζονταν συνολικά 180 «κοράσια» (*Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, σ. 46-47), ενώ το 1900, από άλλη πηγή, πληροφορούμαστε ότι στο εργοστάσιο των αδελφών Αγγελοπούλου εργάζονταν 60 «κοράσια» (*Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900*, σ. 35).

114. εφ. *Παλιγγενεσία*, 26 Οκτωβρίου 1894. Η πληροφορία αντλείται από την ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία (στο Πανεπιστήμιο Κρήτης) της Σταυρούλας Βερράρου, *Πόλη και βιομηχανία. Τα μεταξουργεία της Καλαμάτας*, Ρέθυμνο 1995, σ. 27.

115. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 355.

116. Α. Κόττου, «Η εκπαίδευση των Ελληνίδων...», ό.π., σ. 373.

νε περισσότερες επαγγελματικές διεξόδους. Δεν αρκούνται πια στα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία, που κατά κανόνα παρείχαν επιφανειακές γνώσεις, δεν είχαν καμιά αντιστοιχία με την κρατική μέση παιδεία και παρέμεναν μια απλή προβαθμίδα του Διδασκαλείου. Ενδεικτικό των νέων τάσεων είναι η αποδυνάμωση του θεσμού των Παρθεναγωγείων, που εκφράστηκε με τη σταδιακή μείωση του αριθμού τους σε τοπικό επίπεδο¹¹⁷. Σταδιακά, οι γονείς συνειδητοποιούν ότι μόνον η δημόσια μέση εκπαίδευση μπορούσε να δώσει τα απαραίτητα προσόντα για εξασφάλιση εργασίας στα κορίτσια τους.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι στην πρωτεύουσα της Μεσσηνίας, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, συνέτρεξε μια σωρεία παραγόντων (ανάπτυξη φεμινιστικής συνείδησης, εμφάνιση σοσιαλιστικών κηρυγμάτων και κινήσεων, άνοδος της αστικής τάξης και της φιλεύθερης-αστικής αντίληψης για ενεργότερο ρόλο της γυναίκας στην κοινωνική ζωή), που ενθαρρύνουν τη φοίτηση των κοριτσιών στη μέση βαθμίδα.

Στο πλαίσιο αυτής της κοινωνικής πραγματικότητας, από το 1892 και μετά, παρατηρήθηκε στο νομό το φαινόμενο της παράνομης εγγραφής μαθητριών στα μέσα σχολεία των αγοριών. Το Υπουργείο δεν έδινε επίσημα άδεια εγγραφής, ανεχόταν όμως τη νέα κατάσταση.

Ο Πίνακας 31 μας δείχνει ότι, στο νομό Μεσσηνίας, για πρώτη φορά εμφανίζεται κορίτσι στον κατώτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης (Ελληνικά σχολεία) το 1892. Μέχρι το 1900, ο αριθμός τους δεν ξεπέρασε τις 5. Η τάση όμως γίνεται ανοδική μετά το 1900, ενώ από το 1906 γίνεται φανερή η ενίσχυση της φοίτησής τους στα δημόσια σχολεία αρρένων του νομού, καθώς και η σταθερή φοίτησή τους και στις τρεις τάξεις των Ελληνικών σχολείων.

---

117. Η ένδειξη αυτή ενισχύεται και από τον παρακάτω συλλογισμό: Δεν γνωρίζουμε το μαθητικό δυναμικό όλων αυτών των Παρθεναγωγείων. Γνωρίζουμε όμως ότι το 1907, σύμφωνα με τη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1907-1908*, σε σύνολο 5 ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων (αρρένων και θηλέων), που λειτουργούσαν στο νομό, φοιτούσαν 189 μαθήτριες, ενώ το 1910, σύμφωνα με τη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1910-1911*, στο ένα από τα τρία Παρθεναγωγεία, του Παναγιώτη Βεντήρη, φοιτούσαν 20 μαθήτριες. Δεν γνωρίζουμε το μαθητικό δυναμικό των άλλων Παρθεναγωγείων, της Ανθής Χρυσικοπούλου και της Μαρίας Σταθοπούλου. Υποθέτουμε όμως ότι ο συνολικός αριθμός των μαθητριών και των τριών Παρθεναγωγείων δεν θα προσέγγιζε, σε καμιά περίπτωση, τον αντίστοιχο του 1907, δεδομένου ότι ο Παναγιώτης Βεντήρης θεωρούνταν από τους πλέον επιτυχημένους διευθυντές, όπως προκύπτει από την περιήγησή μας σε τοπικές εφημερίδες. Επομένως, είναι δύσκολο τα υπόλοιπα δύο Παρθεναγωγεία να είχαν σημαντικά μεγαλύτερο αριθμό μαθητριών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 31 : ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ
N. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1892-1910

Σχολικό Έτος	Α' τάξη Ελληνικού	Β' τάξη Ελληνικού	Γ' τάξη Ελληνικού	Α' τάξη Γυμνασίου	Β' τάξη Γυμνασίου	Γ' τάξη Γυμνασίου	Δ' τάξη Γυμνασίου
1892	1						
1893					1		
1894							
1895							
1896						1	
1897	2					1	
1898							
1899	2						
1900	2	1					
1901	1		1	2			
1902	3	4		2			
1903		6	2		1		
1904		2	8			1	
1905	7		2				1
1906	10	4	4				
1907	3	14	4	1			
1908	10	5	12	4	1		
1909	20	10	6	5	3	1	
1910	23	16	17	6	1	2	1

Πηγή: Μαθητολογία και Γενικοί Έλεγχοι σχολείων μέσης εκπαίδευσης Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Ανάλογη, δίκην κομήτη, διαγράφεται στη Μεσσηνία και η φοίτηση των κοριτσιών στον ανώτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης. Οι πρώτες απόπειρες εγγραφής τους στα δημόσια Γυμνάσια αρρένων άρχισαν το 1893, και μέχρι το 1900 ο αριθμός τους δεν ξεπέρασε τις 3. Η εικόνα δεν άλλαξε σημαντικά και μετά το 1900. Ο αριθμός τους δεν έφθασε τις 10, από το 1901 έως το 1907. Όμως, από το 1908 και μετά φαίνεται ότι η κατάσταση αλλάζει και καταγράφεται σταθερή τάση ανόδου.

Το 1910 σε όλα τα σχολεία μέσης εκπαίδευσης της Μεσσηνίας ήταν

εγγεγραμμένες 66 μαθήτριες έναντι 2.692 μαθητών, ποσοστό 2,45%¹¹⁸. Την ίδια χρονιά, με βάση τα δεδομένα του Υπουργείου Παιδείας, το ποσοστό των κοριτσιών που φοιτούσε στα δημόσια και ιδιωτικά σχολεία του ελληνικού κράτους ήταν 6,03% του συνόλου των μαθητών. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Κ. Τσουκαλάς, το συνολικό ποσοστό των κοριτσιών που φοιτούσαν σε δημόσια δευτεροβάθμια σχολεία δεν ξεπερνούσε το 4,04%¹¹⁹. Ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει η διαπίστωση ότι το 1910, στη γειτονική Λακωνία, στα δημόσια σχολεία της μέσης βαθμίδας φοιτούσαν 101 μαθήτριες έναντι 1.766 μαθητών, ποσοστό 5,40% του συνόλου¹²⁰, δηλαδή πολύ μεγαλύτερο σε σύγκριση με της Μεσσηνίας. Προφανώς, αυτό συμβαίνει επειδή στην αγροτική Λακωνία δεν λειτουργούσε εκείνη τη χρονιά, ούτε και σε όλη τη διάρκεια της μελετώμενης περιόδου, κανένα ιδιωτικό Παρθεναγωγείο· αντίθετα, στη Μεσσηνία, στην πόλη της Καλαμάτας, υπήρχαν 5 Παρθεναγωγεία το 1910, επομένως ένα ποσοστό των κοριτσιών του νομού το απορροφούσε η ιδιωτική μέση εκπαίδευση.

Στη συνέχεια, παρακολουθούμε λεπτομερέστερα τη φοίτηση των κοριτσιών στα δημόσια μέσα σχολεία του νομού, σε σχέση με τη «γεωγραφική καταγωγή» τους και την κοινωνική τους προέλευση.

β) Η φοίτηση των κοριτσιών σε σχέση με τη «γεωγραφική καταγωγή» τους και την απόσταση της κατοικίας από το σχολείο

Στη Μεσσηνία, κατά το χρονικό διάστημα 1892-1910, σύμφωνα με τα αρχεία των σχολείων που επεξεργασθήκαμε, στα Ελληνικά σχολεία φοίτησαν 133 μαθήτριες, με μέση διάρκεια φοίτησης από 1 έως 2 έτη. Στα Γυμνάσια φοίτησαν μόνον 20, με μέση διάρκεια φοίτησης από 1,14 έως 2,22 έτη. Την ίδια περίοδο σημειώθηκαν 205 εγγραφές κοριτσιών στα Ελληνικά σχολεία και 39 στα Γυμνάσια. Στους προαναφερθέντες αριθμούς δεν συνυπολογίζονται οι μετακινήσεις των μαθητριών από σχολείο σε σχολείο (μετεγγραφές)¹²¹.

118. Το ποσοστό προκύπτει από την επεξεργασία των αρχείων 25 σχολείων μέσης εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, έναντι 36 που λειτουργούσαν το 1910. Σύμφωνα με τη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδύσεως 1910-1911*, την ίδια χρονιά φοιτούσαν (εγγεγραμμένα) 83 κορίτσια έναντι 3.453 αγοριών, ποσοστό 2,34%.

119. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό.π., σ. 425.

120. Κ. Γαβαλά, *Κοινωνία και εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 155, 156 και 277.

121. Επισημάνθηκαν οι παρακάτω μετεγγραφές μαθητριών από το 1892 έως το 1910:

Εικ. 35: Καλλιρρόη Μπακίδου, η μοναδική μαθήτρια της Δ' Τάξης του Γυμνασίου Καλαμάτας, το έτος 1905 (λεπτομέρεια της εικ. 32).

α) Αλβανάκη Στυλιανή του Δημ., το 1893, από το Γυμνάσιο Καλαμάτας στο Γυμνάσιο Μεσσήνης.

β) Μπακίδου Σοφία του Π., το 1908, από το Γυμνάσιο Κυπαρισσίας στο Γυμνάσιο Καλαμάτας.

γ) Μπρούμα Βενετία του Χαρ., το 1909, από το Γυμνάσιο Μεσσήνης στο Γυμνάσιο Καλαμάτας.

δ) Οικονομίδου Ζηνοβία του Κ., το 1905, από το Ελληνικό σχολείο Καλαμάτας στο Ελληνικό σχολείο Μεσσήνης.

ε) Παλαμάρα Ευταλία του Λυκ., το 1909, από το Γυμνάσιο Μεσσήνης στο Γυμνάσιο Καλαμάτας.

στ) Πόταρη Αριστέα του Κ., το 1908, από το Α' Ελληνικό σχολείο Μεσσήνης στο Β' Ελληνικό σχολείο Μεσσήνης.

ζ) Στρούμπου Βικτωρία του Π., το 1908, από Α' Ελληνικό σχολείο Μεσσήνης στο Β' Ελληνικό σχολείο Μεσσήνης.

Αναλυτική εικόνα αυτής της φοίτησης των κοριτσιών, πρώτον ανά επαρχία¹²² και κατά τάξη και δεύτερον ανά σχολείο, σε σχέση με την έδρα του σχολείου και τον τόπο καταγωγής, μας δίνουν οι Πίνακες 32, 33 και 34.

ΠΙΝΑΚΑΣ 32: ΦΟΙΤΗΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΤΟ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΑΝΑ ΕΠΑΡΧΙΑ
ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΑΞΗ
α. Επαρχία Τριφυλίας (1900-1910)

Σχολικό Έτος	Α' τάξη Ελληνικού	Β' τάξη Ελληνικού	Γ' τάξη Ελληνικού	Α' τάξη Γυμνασίου
1900		1		
1901	1		1	
1902	2	4		2
1903		6	2	
1904		2	8	
1905			1	
1906	4		4	
1907	2	3	1	
1908	3	3	3	
1909	4	4	2	1
1910	2	4	5	4

β. Επαρχία Μεσσήνης (1905-1910)

Σχολικό Έτος	Α' τάξη Ελληνικού	Β' τάξη Ελληνικού	Γ' τάξη Ελληνικού	Α' τάξη Γυμνασίου	Β' τάξη Γυμνασίου	Γ' τάξη Γυμνασίου	Δ' τάξη Γυμνασίου
1905	1		1				
1906		4					
1907	1	3	3	1			
1908	3	2	3	2			
1909	11	2	2	3	1		
1910	13	4	4		1	1	1

122. Η ιεράρχηση των επαρχιών έγινε με βάση την πληθυσμιακή τους κατάσταση το 1907. Δεν παρατίθεται πίνακας της επαρχίας Ολυμπίας, λόγω ελλείψεως επαρκών στοιχείων.

γ. Επαρχία Καλαμάτας (1892-1910)

Σχολικό Έτος	Α΄ τάξη Ελληνικού	Β΄ τάξη Ελληνικού	Γ΄ τάξη Ελληνικού	Α΄ τάξη Γυμνασίου	Β΄ τάξη Γυμνασίου	Γ΄ τάξη Γυμνασίου	Δ΄ τάξη Γυμνασίου
1892	1						
1893					1		
1896						1	
1897	2					1	
1899	2						
1900	2						
1901				2			
1903					1		
1904						1	
1905	6		1				1
1906	3						
1907		4					
1908	2		3	2	1		
1909	1	2	2	3	2	1	
1910	4	5	6	2		1	

δ. Επαρχία Πυλίας (1902-1910)

Σχολικό έτος	Α΄ τάξη Ελληνικού	Β΄ τάξη Ελληνικού	Γ΄ τάξη Ελληνικού
1902	1		
1908	1		
1909	3	1	
1910	4	3	2

Πηγή: Μαθητολογία σχολείων μέσης εκπαίδευσης Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

ΠΙΝΑΚΑΣ 33: ΦΟΙΤΗΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
1892-1910

α. σε πόλεις με πληθυσμό άνω των 5.000 κατοίκων

Ελληνικά σχολεία	Αριθμός Μαθητριών	Εγγραφές Μαθητριών	Μαθήτριες καταγεγραμμένες από έδρα σχολείου	Μαθήτριες καταγεγραμμένες από έδρα σχολείου	Μέση διάρκεια φοίτησης (έτη)	Πληθυσμός πόλεων 1907
Καλαμάτας (επ. Καλαμάτας)	13	13	9 ¹²³	69,23%	1	13.123
Μεσσήνης (επ. Μεσσήνης)	32	53	18 ¹²⁴	56,25%	1,65	6.039
Κυπαρισσίας (επ. Τριφυλίας)	20	32	17 ¹²⁵	85%	1,6	5.792
Φιλιατρών (επ. Τριφυλίας)	10	11	10	100%	1,1	7.097

β. σε πόλεις με πληθυσμό κάτω των 5.000 κατοίκων

Ελληνικά σχολεία	Αριθμός Μαθητριών	Εγγραφές Μαθητριών	Μαθήτριες καταγεγραμμένες από έδρα σχολείου	Μαθήτριες καταγεγραμμένες από έδρα σχολείου	Μέση διάρκεια φοίτησης (έτη)	Πληθυσμός πόλεων 1907
Αρφαρών (επ. Καλαμάτας)	21	32	18 ¹²⁶	85,71%	1,52	1.584
Τσερνίτσας/ Σίτσοβας (επ. Καλαμάτας)	1	1	— ¹²⁷		1	788/910
Λιγούδιστας (επ. Τριφυλίας)	14	28	9 ¹²⁸	64,28%	2	2.887

123. Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοιτούσαν στα Ελληνικά σχολεία της Καλαμάτας προέρχονταν: 3 από την Αθήνα και 1 από την Άνδρο.

124. Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοιτούσαν στα Ελληνικά σχολεία της Μεσσήνης προέρχονταν: 8 από την Καλαμάτα, 1 από την Αθήνα, 1 από την Άμφισσα, 1 από την Άνδρο, 1 από την Πάτρα και 1 από τη Σπάρτη· για ένα κορίτσι δεν είχε δηλωθεί ο τόπος καταγωγής του.

125. Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοιτούσαν στο Ελληνικό σχολείο της Κυπαρισσίας προέρχονταν: 1 από τη Ζάκυνθο, 1 από το γειτονικό Καλό Νερό, 1 από τα Φιλιατρά.

126. Τα υπόλοιπα 3 κορίτσια που φοιτούσαν στο Ελληνικό σχολείο των Αρφαρών προέρχονταν από το γειτονικό Πήδημα.

Βαρουμπόπτης (επ. Τριφυλίας)	1	1	1	100%	1	962
Μελιγαλά (επ. Μεσσήνης)	6	6	6	100%	1	1.825
Πεταλιδίου (επ. Πυλίας)	5	9	3 ¹²⁹	60%	1,8	1.064
Μεθώνης (επ. Πυλίας)	3	4	3	100%	1,3	1.668
Κορώνης (επ. Πυλίας)	1	1	— ¹³⁰		1	2.724
Βουφράδος (επ. Πυλίας)	1	1	— ¹³¹	71,42%	1	728
Ζούρτσας (επ. Ολυμπίας)	7	13	5 ¹³²		1,85	1.809

Πηγή: Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

127. Το μοναδικό κορίτσι που φοίτησε στο Ελληνικό σχολείο της Τσερνίτσας/Σίτσοβας προερχόταν από Αθήνα.

128. Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοιτούσαν στο Ελληνικό σχολείο της Λιγούδιστας (Χώρας) προέρχονταν: 1 από την Αθήνα, 2 από το γειτονικό Μάραθο και 2 από το Πισπίσι.

129. Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοιτούσαν στο Ελληνικό σχολείο του Πεταλιδίου προέρχονταν 1 από την Αχαΐα και 1 από το γειτονικό Πανιπέρι.

130. Το μοναδικό κορίτσι που φοίτησε στο σχολείο της Κορώνης προερχόταν από το γειτονικό Χαρακοπιό.

131. Το μοναδικό κορίτσι που φοίτησε στο σχολείο Βουφράδος (Χατζή) προερχόταν από τη Σίφνο.

132. Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοίτησαν στο Ελληνικό σχολείο της Ζούρτσας προέρχονταν: 1 από την Κυπαρισσία και 1 από τα Φιλιατρά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 34: ΦΟΙΤΗΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΕ ΓΥΜΝΑΣΙΑ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ,
1893-1910

Γυμνάσια	Αριθμός Μαθητριών	Εγγραφές Μαθητριών	Μαθήτριες καταγόμενες από έδρα σχολείου	Μαθήτριες καταγόμενες από έδρα σχολείου	Μέση διάρροια φοίτησης (έτη)	Πληθυσμός πόλεων 1907
Καλαμάτας (επ. Καλαμάτας)	9	20	7 ¹³³	77,77%	2,22	13.123
Μεσσήνης (επ. Μεσσήνης)	8	11	— ¹³⁴	1,37		6.037
Κυπαρισσίας (επ. Τριφυλίας)	7	8	3 ¹³⁵	42,85%	1,14	5.792

Πηγή: Μαθητολογία Γυμνασίων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Από την επεξεργασία των πηγών μας, διαπιστώνουμε ότι τα περισσότερα κορίτσια της Μεσσηνίας φοίτησαν στην επαρχία Τριφυλίας. Η επαρχία αυτή το 1907 είναι πρώτη πληθυσμιακά σε επίπεδο νομού, με 51.004 κατοίκους, δεύτερη, μετά την επαρχία Καλαμάτας, σε ποσοστό «εγγραμμάτων κατοίκων» (34,03% του συνόλου), και πρώτη στο νομό σε ποσοστό «εγγραμμάτων γυναικών» (16,45%)¹³⁶. Και είναι, επίσης, η επαρχία που παρουσίασε τη μεγαλύτερη αύξηση (12,75%), του ποσοστού «εγγραμμάτων γυναικών», όπως προκύπτει από τη συγκριτική μελέτη των απογραφών του 1879 και 1907 (το 1879, το ποσοστό των «εγγραμμάτων γυναικών» ήταν 3,70% του συνόλου των γυναικών).

Οι εξελίξεις αυτές σχετίζονται με την οικονομική και, κατ' επέκταση, πολιτιστική ανάπτυξη της σταφιδοφόρου περιοχής, που έδωσε τη δυνατότητα και στα αγροτικής καταγωγής κορίτσια (γόννοι «κτηματικών και κτηματιών»)¹³⁷ να φοιτήσουν στη μέση εκπαίδευση, ώστε να εξελι-

133. Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοίτησαν στο Γυμνάσιο Καλαμάτας προέρχονταν: 1 από την Αθήνα και 1 από τη Ναύπακτο.

134. Στο Γυμνάσιο Μεσσήνης όλα τα κορίτσια κατάγονταν εκτός Μεσσήνης: 5 από την Καλαμάτα, 2 από την Σπάρτη και 1 από την Αβία της επαρχίας Οιτύλου.

135. Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοίτησαν στο Γυμνάσιο Κυπαρισσίας προέρχονταν 1 από την Ιθάκη, 1 από την Καλαμάτα, 1 από τη Λιγούδιστα και 1 από την Πύλο.

136. Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1909.

137. Για τον όρο «κτηματικός», βλ. εδώ, σ. 340.

Εικ. 36: Κόρες του Καλαματιανού μεγαλέμπορου Αριστείδη Παναζόπουλου, δεκαετία του 1880. Από αριστερά: όρθιες η Βασιλική και η Κατίνα, καθιστές η Μαρία και η Χρυσούλα. (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, Αρχείο Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου).

χθούν κοινωνικά. Τα κορίτσια της Τριφυλίας φοίτησαν στα οικονομικά κέντρα της επαρχίας (Φιλιατρά, Κυπαρισσία, Λιγούδιστα)· μόνον ένα φοίτησε στο Ελληνικό σχολείο της Βαρυμπόπης. Οι περισσότερες μαθήτριες επισημάνθηκαν στα δημόσια σχολεία της Κυπαρισσίας, παρόλο που ο πληθυσμός της πόλης δεν ήταν από τους μεγαλύτερους της επαρχίας. Αντίθετα, στα γειτονικά Φιλιατρά ο αριθμός των μαθητριών ήταν αισθητά μικρότερος (10), σε σύγκριση με την Κυπαρισσία (Ελληνικό σχολείο: 20, Γυμνάσιο: 7) και τη Λιγούδιστα (14), μολονότι τα Φιλιατρά είχαν πολύ μεγαλύτερο πληθυσμό σε σχέση με τις δύο προηγούμενες πόλεις. Σε αυτό συνετέλεσε, ίσως, και η λειτουργία του Παρθεναγωγείου του Παναγιώτη Ι. Φιλόπουλου στα Φιλιατρά, στις αρχές της δεκαετίας του 1890, που απορροφούσε κάποιες μαθήτριες. Κυρίως όμως πρέπει να συνυπολογίσουμε δύο σοβαρούς παράγοντες, που παίζουν μεγαλύτερο ρόλο, απ' ό,τι ο πληθυσμός, για τη φοίτηση των κοριτσιών:

η Αρκαδιά (Κυπαρισσία) διέθετε μεγάλη ιστορική παράδοση, ενώ, ως πρωτεύουσα, αποτελούσε διοικητικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής.

Τέλος, επισημάνουμε ότι στην πλειονότητά τους τα κορίτσια της Τριφυλίας κατάγονταν από την έδρα του σχολείου τους. Λιγότερα προέρχονταν από γειτονικά χωριά εντός (Καλό Νερό, Μάραθος) ή εκτός επαρχίας (Πισπίσι: επαρχία Πυλίας), καθώς και από πόλεις του νομού (Πύλος, Καλαμάτα). Ελάχιστα, 3 μόνον, κατάγονταν από περιοχές εκτός νομού (Ιθάκη, Ζάκυνθος, Αθήνα).

Όλα τα παραπάνω υποδηλώνουν το ενδιαφέρον της τριφυλιακής κοινωνίας για την ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών, αλλά και τη δυσκολία, αν όχι την αδυναμία, πρόσβασης των κοριτσιών των πλέον απομακρυσμένων, σε σχέση με την έδρα του σχολείου, περιοχών.

Δεύτερη στη σειρά, σχετικά με τη φοίτηση κοριτσιών στη μέση εκπαίδευση, έρχεται η επαρχία Μεσσήνης. Σε επίπεδο νομού, ήταν δεύτερη από πληθυσμιακή άποψη, με 48.954 κατοίκους, και τρίτη σε ποσοστό «εγγραμμάτων κατοίκων» (29,42%), σύμφωνα με την απογραφή του 1907. Μαθήτριες που φοιτούν εντοπίζονται στους εύφορους δήμους Παμίσου και Οιχαλίας, ειδικότερα στην ομώνυμη πρωτεύουσα της επαρχίας, Μεσσήνη, καθώς και στην κωμόπολη του Μελιγαλά, που ήταν και έδρες σχολείων. Υπογραμμίζουμε ότι ούτε μία μαθήτρια δεν προερχόταν έστω από γειτονικό οικισμό ή χωριό: το 60% περίπου των κοριτσιών κατάγονταν από την έδρα του σχολείου, ενώ το υπόλοιπο ποσοστό από διάφορα αστικά κέντρα εκτός επαρχίας αλλά και νομού (Καλαμάτα, Αθήνα, Άμφισσα, Άνδρο, Πάτρα, Σπάρτη και Αβία). Καταλαβαίνουμε αμέσως ότι το σημαντικό αυτό ποσοστό (γύρω στο 40%) ήταν, κυρίως, παιδιά δημοσίων υπαλλήλων. Τέλος, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι στην επαρχία Μεσσήνης σημειώθηκε, στις αρχές του 20ού αιώνα, ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα, το μεγαλύτερο στο νομό¹³⁸. Το «άνοιγμα» αυτό φαίνεται ότι λειτούργησε θετικά για τη μόρφωση των κοριτσιών: η ενίσχυση του οικογενειακού προϋπολογισμού με τα εμβάσματα του μετανάστη πατέρα ή αδελφού επέτρεπε την επένδυση σε μορφωτικά αγαθά.

Εντύπωση προκαλεί, καταρχάς, το γεγονός ότι η επαρχία Καλαμάτας, περιοχή με μεγάλη σημασία χάρη στο εμπορικό της λιμάνι, είναι το 1907 τρίτη στο νομό όσον αφορά τη φοίτηση κοριτσιών σε δημόσια

138. Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη μετά σχεδίου νόμου περί μεταναστεύσεως*, Αθήνα 1912.

σχολεία της μέσης βαθμίδας. Η επαρχία είχε υψηλό επίπεδο εγγράμματων γυναικών: στα ίδια ή λίγο χαμηλότερα επίπεδα με την Τριφυλία: 3,70% το 1879 και 16,20% το 1907.

Το γεγονός, αναμφισβήτητα, οφείλεται στο ότι στην πόλη της Καλαμάτας λειτούργησε ένα σημαντικό δίκτυο ιδιωτικών σχολείων θηλέων μέσης βαθμίδας (τουλάχιστον 8 Παρθεναγωγεία), τα οποία φαίνεται ότι απορροφούσαν την πλειοψηφία των κοριτσιών. Αρκεί να αναφέρουμε ένα συγκριτικό στοιχείο: το 1907 στα μέσα δημόσια σχολεία της επαρχίας φοιτούσαν 4 μαθήτριες, όπως δείχνουν τα μαθητολόγια. Την ίδια χρονιά, σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1907-1908*, στα τρία ιδιωτικά δευτεροβάθμια σχολεία, που πιθανότατα βρίσκονταν στην πόλη της Καλαμάτας¹³⁹, φοιτούσαν 166 μαθήτριες. Η εκπαίδευση των κοριτσιών της επαρχίας Καλαμάτας εξακολούθησε, ακόμα και το 1907, να βρίσκεται στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Φοίτηση κοριτσιών σημειώθηκε, εκτός από την πόλη της Καλαμάτας (22 μαθήτριες) και στο αγροτικό κέντρο των Αρφαρών (21 μαθήτριες), που αριθμούσε 1.584 κατοίκους το 1907, βρισκόταν όμως πολύ κοντά στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα. Ταυτόχρονα, επισημάνθηκε και ένα κορίτσι στο Ελληνικό σχολείο της Τσερνίτσας, προερχόμενο όμως από την Αθήνα. Και στην επαρχία της Καλαμάτας τα περισσότερα κορίτσια κατάγονταν από την έδρα του σχολείου τους, ένα μικρότερο ποσοστό από άλλα μέρη της Ελλάδος (Αθήνα, Ναύπακτο, Άνδρο) και ελάχιστα, 3 συνολικά, από γειτονικά χωριά (Πήδημα).

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η υπεροχή των επαρχιών Τριφυλίας και Μεσσήνης, έναντι της Καλαμάτας, συνίσταται στον αριθμό των μαθητριών, και όχι στο επίπεδο σπουδών. Οι μαθήτριες της Τριφυλίας, παιδιά αγροτικής προέλευσης, δεν ξεπερνούν την Α΄ Γυμνασίου. Οι μαθήτριες της Μεσσήνης ολοκληρώνουν βέβαια τις

139. Σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1907-1908* στο νομό Μεσσηνίας υπήρχαν 3 ιδιωτικά εκπαιδευτήρια μέσης εκπαίδευσης και 2 στο νομό Τριφυλίας (από το 1899 μέχρι το 1909 ο νομός είχε διαιρεθεί σε δύο μικρότερους, το νομό Μεσσηνίας και το νομό Τριφυλίας). Σύμφωνα με τη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1910-1911* τα ιδιωτικά μέσα σχολεία του νομού, που εξακολούθησαν να λειτουργούν, βρίσκονταν αποκλειστικά στην Καλαμάτα: θεωρούμε λοιπόν ότι και εκείνα του 1907 βρίσκονταν στην Καλαμάτα. Άλλωστε, από την έρευνά μας έχει προκύψει ότι μόνον ένα Παρθεναγωγείο ιδρύθηκε εκτός Καλαμάτας, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, στα Φιλιατρά.

γυμνασιακές τους σπουδές, δεν είναι όμως ντόπιες, αλλά από άλλες περιοχές, και κυρίως αστικά κέντρα. Τελικά, μόνο στο Γυμνάσιο της Καλαμάτας οι περισσότερες μαθήτριες (7 σε σύνολο 9), παιδιά κυρίως ελεύθερων επαγγελματιών και δημοσίων υπαλλήλων, κατάγονταν από την έδρα του σχολείου. Είναι προφανής η ουσιαστική υπεροχή της επαρχίας Καλαμάτας έναντι των λοιπών (Πίνακας 32), κυρίως λόγω της πολυεπίπεδης ανάπτυξης της ομώνυμης πρωτεύουσάς της, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Στην επαρχία Πυλίας φοίτησαν οι λιγότερες μαθήτριες, και μάλιστα αποκλειστικά σε Ελληνικά σχολεία. Κατάγονταν στην πλειοψηφία τους από την έδρα του σχολείου τους, δηλαδή το Πεταλίδι, τη Μεθώνη, την Κορώνη και τη Βουφράδα (Χατζή). Σε μικρότερο ποσοστό προέρχονταν είτε από γειτονικά χωριά (Πανιπέρι, γειτονικό στο Πεταλίδι· Χαρακοπιό, γειτονικό στην Κορώνη) είτε από περιοχές εκτός νομού (Αχαΐα, Σίφνος). Φαίνεται ότι η συγκοινωνιακή απομόνωση της επαρχίας λειτούργησε ανασταλτικά στη συνολική της ανάπτυξη, πληθυσμιακή, οικονομική και πολιτιστική. Η επαρχία εμφανίζει επίσης πολύ χαμηλά ποσοστά εγγράμματων γυναικών: 1,25% το 1879 και 9,15% το 1907.

Δεν είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε ασφαλή συμπεράσματα για την επαρχία Ολυμπίας, καθώς είχαμε στη διάθεσή μας το αρχείο ενός μόνον Ελληνικού σχολείου (της Ζούρτσας), ενώ συνολικά λειτουργούσαν 6 Ελληνικά και 1 Γυμνάσιο. Πάντως, στο συγκεκριμένο σχολείο φοίτησαν συνολικά 7 κορίτσια (13 εγγραφές). Τα 5 κατάγονταν από την έδρα του σχολείου τους και τα 2 από την επαρχία Τριφυλίας (Κυπαρισσία και Φιλιατρά). Η επαρχία είναι προτελευταία πληθυσμιακά στο νομό, τελευταία σε ποσοστό εγγράμματων κατοίκων το 1907 (25,38% το 1907) και δεύτερη, μετά την επαρχία Μεσσήνης, σε μετανάστες το 1907¹⁴⁰. Πάντως, αν ήταν δυνατόν να διασταυρώσουμε την τάση που δείχνουν τα στοιχεία του ενός και μοναδικού σχολείου μας, τότε θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για ενδιαφέρον των κατοίκων όσον αφορά την ανώτερη μόρφωση των κοριτσιών.

---

140. Εμμ. Ρέπουλης, *ό.π.*

Συνοφίζοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις, παρατηρούμε:

1. Καθοριστικός παράγοντας φαίνεται ότι ήταν η «γεωγραφική καταγωγή». Περισσότερες πιθανότητες φοίτησης είχαν τα κορίτσια από επαρχίες εύφορες, εμπορικά ή βιομηχανικά αναπτυγμένες και με σχετικά υψηλό μορφωτικό επίπεδο (επαρχίες Τριφυλίας, Μεσσήνης, Καλαμάτας). Όπως είναι αναμενόμενο, μικρότερες πιθανότητες είχαν οι μαθήτριες που προέρχονταν από επαρχίες με μικρότερη οικονομική ανάπτυξη, χαμηλότερο κοινωνικοπολιτιστικό προφίλ ή απομονωμένες (επαρχία Πυλίας).

Ο παράγοντας αυτός επηρεάζει και την πορεία των μαθητριών στη μέση εκπαίδευση. Στις τελευταίες τάξεις του Γυμνασίου έφθασαν μόνο οι μαθήτριες του Γυμνασίου Καλαμάτας, οι οποίες, στην πλειοψηφία τους, κατάγονταν από την πόλη της Καλαμάτας και άλλα αστικά κέντρα. Αντίθετα, στην Κυπαρισσία, που είχε πιο αγροτικό χαρακτήρα, οι μαθήτριες έφθασαν μόνο μέχρι την Α΄ Γυμνασίου. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Μεσσήνης: στις τελευταίες τάξεις φτάνουν όχι οι ντόπιες, αλλά αυτές που προέρχονται από αστικά κέντρα εκτός της πόλης. Με λίγα λόγια, μεγαλύτερες πιθανότητες περάτωσης των σπουδών τους είχαν οι μαθήτριες που κατάγονταν από πόλεις με πληθυσμό άνω των 5.000 κατοίκων, αλλά συνάμα διακρίνονταν και για τον «αστικό» τους χαρακτήρα, είχαν υψηλό κοινωνικοπολιτιστικό επίπεδο, και μάλιστα απελευθερωμένο από τις ιδεολογικές αγκυλώσεις του αγροτικού χώρου.

2. Η απόσταση της κατοικίας των μαθητριών από το σχολείο ήταν, επίσης, μια σοβαρή παράμετρος. Το μέγεθος αυτής της απόστασης (α. απόσταση που η μαθήτρια διανύει καθημερινά περπατώντας, β. απόσταση που απαιτεί συγκοινωνιακό μέσο, γ. απόσταση που υποχρεώνει τη μαθήτρια να αλλάξει τόπο κατοικίας, νοικιάζοντας δωμάτιο στην έδρα του σχολείου) καθόριζε, σε μεγάλο βαθμό, τη σχολική τους πορεία. Όσα κορίτσια κατάγονταν από την έδρα του σχολείου τους είχαν περισσότερες πιθανότητες φοίτησης (βλ. Πίνακες 33, 34).

3. Ο πληθυσμός της πόλης ή της κωμόπολης όπου βρισκόταν η έδρα του σχολείου ήταν σημαντικός αλλά όχι καθοριστικός παράγοντας. Για παράδειγμα, στο Ελληνικό σχολείο της Λιγούδιστας (2.887 κάτοικοι το 1907) φοίτησαν συνολικά, μέχρι το 1910, 14 μαθήτριες. Στο αντίστοιχο των Αρφαρών (1.584 κάτοικοι το 1907) φοίτησαν, την ίδια περίοδο, 21

μαθήτριες. Δηλαδή, παρόλο που η Λιγούδιστα υπερτερούσε πληθυσμιακά, εντούτοις υπολειπόταν, σε σύγκριση με τα Αρφαρά, στα ποσοστά φοίτησης των κοριτσιών.

4. Το μεταναστευτικό ρεύμα ήταν μια επιπλέον παράμετρος, η οποία φαίνεται ότι λειτούργησε θετικά, όπως διαπιστώθηκε στις επαρχίες της Μεσσήνης και της Ολυμπίας, που είχαν τους μεγαλύτερους αριθμούς μεταναστών. Μπορούμε να εικάσουμε ότι η επαφή του (εσωτερικού ή εξωτερικού) μετανάστη, πατέρα ή αδελφού, με τη μεγαλοπολη, εννοούμενη ως πολιτιστική ενότητα, ή το εξωτερικό, άνοιξε τους ορίζοντές τους και τους επηρέασε θετικά στο ζήτημα της γυναικείας μόρφωσης. Παράλληλα, η ενίσχυση του οικογενειακού προϋπολογισμού με εμβάσματα ενθάρρυνε αυτή την επένδυση στη «μορφωτική προίκα» του κοριτσιού.

5. Τέλος, η λειτουργία ιδιωτικών Παρθεναγωγείων μέσης εκπαίδευσης την ίδια περίοδο στις πόλεις της Καλαμάτας (8 σχολεία) και των Φιλιατρών (1) επηρέασε σαφώς το ποσοστό φοίτησης στα δημόσια μέσα σχολεία. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην επαρχία της Καλαμάτας, όπου ήταν συγκεντρωμένα όλα σχεδόν τα Παρθεναγωγεία. Έτσι αιτιολογείται και η σαφής υπεροχή της αγροτικής Λακωνίας σε σύγκριση με τη Μεσσηνία: στη Λακωνία, από το 1895 έως το 1912, στα Ελληνικά σχολεία φοίτησαν 274 κορίτσια και στα Γυμνάσια 27¹⁴¹, ενώ στη Μεσσηνία, από το 1892 έως το 1910, 133 και 20 μαθήτριες αντίστοιχα.

γ) Η φοίτηση των κοριτσιών σε σχέση με την κοινωνική τους προέλευση

Θα επιχειρήσουμε τώρα, με κριτήριο το επάγγελμα του πατέρα, που αναγράφεται στα μαθητολόγια, να προσεγγίσουμε την επαγγελματική και κατ' επέκταση κοινωνική ταυτότητα των ομάδων που πρωτοστέλνουν τα κορίτσια τους στα δημόσια σχολεία της μέσης βαθμίδας. Ας υπενθυμίσουμε ότι αυτό γίνεται σε μια εποχή που η πολιτεία δεν επιτρέπει επίσημα την εγγραφή τους και οι παραδοσιακές αντιστάσεις στο φαινόμενο της συνεκπαίδευσης ήταν ακόμη ισχυρές.

141. Κ. Γαβαλά, *ό.π.*, σ. 277.

ΠΙΝΑΚΑΣ 35: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

1892-1910									
Έτος	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχνία	Εμπόρ. & Μεταφ.	Ελεύθ. επαγγ.	Δημόσ. & Δημοτ. υπηρ.	Ένοπλες Δυνάμεις	Κλήρος	Ορφανά	Σύνολο
1892			1						1
1893				1					1
1896				1					1
1897	2			1					3
1899	2								2
1900	1		1	1					3
1901	1		2	1					3
1902	3		2	1					4
1903	2		2	1	2		1	1	9
1904	3		1	1	5		1		11
1905	1		1	3	1			4	10
1906	12			4				2	18
1907	10		1	6	2			3	22
1908	9	1	3	10	3	2		4	32
1909	12	1	5	14	2	3	1	7	45
1910	17	1	8	28	1			10	65

Πηγή: Μαθητολογία Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Είναι φανερό ότι τα κορίτσια που φοίτησαν στα μέσα σχολεία ήταν κυρίως παιδιά γιατρών, δικηγόρων, φαρμακοποιών, συμβολαιογράφων, εκπαιδευτικών κ.ο.κ., δηλαδή μιας κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας με σημαντικό οικονομικό και πνευματικό υπόβαθρο, που δικαιολογούσε το ενδιαφέρον τους για την ανώτερη μόρφωση των κοριτσιών τους. Σε υψηλό επίπεδο φαίνεται ότι κινούνται και τα κορίτσια αγροτικής προέλευσης, τα οποία όμως ήταν γόννοι «κτηματικών/κτηματιών», με εξαίρεση την περίπτωση της Σταυρούλας Γ. Παπανικολάου, κόρης «γεωργού», από τα Αρφαρά, το 1909. Υπολογίσιμος, επίσης, είναι και ο αριθμός των κοριτσιών με γονείς εμπόρους, μια ανθηρή, ομολογουμένως, οικονομικά ομάδα. Αντίθετα, μικρός αριθμός κοριτσιών ανήκει σε οικογένειες κληρικών και βιοτεχνών. Ας σημειωθεί επίσης ότι

έχουμε και δύο περιπτώσεις κοριτσιών ορφανών από πατέρα, αγνώστου όμως επαγγέλματος, επομένως είναι δύσκολο να σχηματίσουμε εικόνα για την κοινωνική τους προέλευση. Επισημαίνουμε μόνον ότι τα κορίτσια αυτά φοίτησαν μέχρι και την Α' Γυμνασίου (Παράρτημα II, Πίνακας 20).

Πιο συγκεκριμένα, στην επαρχία Καλαμάτας όπου η φοίτηση κοριτσιών σε σχολεία μέσης εκπαίδευσης άρχισε, έστω και με μορφή διάττοντος αστέρα, σχετικά νωρίς, το 1892, αντιπροσωπεύονται όλες σχεδόν οι επαγγελματικές κατηγορίες. Σαφής όμως είναι η υπεροχή της κατηγορίας των ελεύθερων επαγγελματιών και εκπαιδευτικών, προφανώς επειδή η περιοχή ήταν πιο αστικοποιημένη σε σχέση με τις υπόλοιπες (Παράρτημα II, Πίνακας 19).

Στις επαρχίες Μεσσήνης και Πυλίας, όπου τα κορίτσια πρωτοεμφανίζονται στη μέση εκπαίδευση μετά το 1900 (το 1905 και 1902 αντίστοιχα), παρά τον αγροτικό χαρακτήρα τους, δεν υπερέρχει η κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία των αγροτών. Ένας σημαντικός αριθμός κοριτσιών ήταν παιδιά εκπαιδευτικών, ελεύθερων επαγγελματιών και δημοσίων υπαλλήλων, επομένως όχι απαραίτητα ντόπια (Παράρτημα II, Πίνακας 19).

Αντίθετα, στην επαρχία Τριφυλίας, που έχει κι αυτή αγροτικό χαρακτήρα και στην οποία η μεικτή φοίτηση άρχισε λίγο νωρίτερα σε σχέση με τις δυο προηγούμενες (το 1900), τα κορίτσια, κατά πλειονότητα ήταν ντόπια (Παράρτημα II, Πίνακας 19) και προέρχονταν από αγροτικές οικογένειες. Το γεγονός πρέπει να συσχετισθεί με δύο παράγοντες. Πρώτον, την οικονομική ευμάρεια των σταφιδοπαραγωγών κατοίκων της επαρχίας, και, δεύτερον, με το γεγονός ότι το «ήθος» (με την ειδική, κοινωνιολογική έννοια του όρου), κατά συνέπεια και το κοινωνικοπολιτιστικό επίπεδο των αγροτικών πληθυσμών, δεν είναι το ίδιο μέσα στα όρια ενός νομού¹⁴², όπως επισημαίνει ο Θεόδωρος Μυλωνάς. Και είναι γεγονός ότι η Τριφυλία παρουσίασε από νωρίς πολιτιστική ανάπτυξη σημαντικότερη από τη Μεσσήνη και την Πυλία, επαρχίες με αγροτικό επίσης χαρακτήρα, αλλά με πολιτιστική πενία.

Ολοκληρώνουμε τη διερεύνησή μας εξετάζοντας την πορεία φοίτησης

---

142. Θεόδωρος Ν. Μυλωνάς, *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς. Η μέση εκπαίδευση στο χωριό και στην πόλη*, Γρηγόρης, Αθήνα 1982, σ. 107.

Εικ. 37: Καλαματιανές κοπέλες με παραδοσιακές φορεσιές. Από αριστερά: Χαρίκλεια Ν. Εφεσίου και Μαρία Ν. Εφεσίου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, δωρεά Ηλ. Ν. Εφέσιου).

των κοριτσιών στους δύο κύκλους της μέσης εκπαίδευσης, και ειδικότερα τη δυνατότητα περάτωσης ή μη των σπουδών τους, σε σχέση με την κοινωνικοεπαγγελματική τους προέλευση (Παράρτημα ΙΙ, Πίνακας 20).

Και στις τρεις τάξεις του Ελληνικού σχολείου φαίνεται ότι τα κορίτσια προέρχονταν, έστω και αντιπροσωπευτικά, από όλες σχεδόν τις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες. Στο Γυμνάσιο όμως οι κατηγορίες αυτές, τάξη με την τάξη, μειώνονται σταθερά, με αποκορύφωμα τις δύο τελευταίες τάξεις: σ' αυτές οι μαθήτριες προέρχονται, σχεδόν αποκλειστικά, από οικογένειες εκπαιδευτικών και ελεύθερων επαγγελματιών. Ας σημειωθεί επίσης ότι δεν συναντάμε καθόλου κόρες εμπόρων. Φαίνεται ότι οι έμποροι, άνθρωποι πρακτικοί και όχι απαραίτητα μορφωμένοι, θεωρούσαν αρκετή την ολοκλήρωση του κατώτερου κύκλου σπουδών.

Αναλυτικότερα, σε σύνολο 150 περίπου μαθητριών μέσης βαθμίδας,

κατά το χρονικό διάστημα 1892-1910, δύο μόνο κατάφεραν να ολοκληρώσουν τις γυμνασιακές τους σπουδές, δηλαδή να φθάσουν στην Δ΄ Γυμνασίου. Είναι η Καλλιρρόη Μπακίδου του Π. (1905), κόρη δικηγόρου από την Καλαμάτα, η οποία φοίτησε σε όλες τις τάξεις στο Γυμνάσιο Καλαμάτας, και η Αθανασία Κουμανταρέα του Σ., κόρη «κτηματικού» από την Αβία της επαρχίας Οιτύλου, την οποία τη βρίσκουμε το 1910 στην Δ΄ τάξη του Γυμνασίου Μεσσήνης. Στη Γ΄ Γυμνασίου συναντάμε τέσσερα κορίτσια: τη Στυλιανή Αλβανάκη του Δημ., κόρη γιατρού από την Καλαμάτα (1896), η οποία επανέλαβε την τάξη και την επόμενη χρονιά (1897), την Πηνελόπη Αθανασιάδου του Σωτ., κόρη μοιράρχου από την Αθήνα (1909), τη Μυρσίνη Πόταρη του Κ., κόρη καθηγητή από την Καλαμάτα (1910), και τη Σοφία Μπακίδου του Π., κόρη δικηγόρου από την Καλαμάτα (1910), αδελφή προφανώς της Καλλιρρόης. Τέλος, στη Β΄ τάξη έφθασαν η Αριστέα Πόταρη του Κ., κόρη καθηγητή από Καλαμάτα, αδελφή της Μυρσίνης, και η Ευανθία Δουκάκη του Μ., κόρη χρυσοχόου από την Καλαμάτα (1909).

Θα ήταν παρακινδυνευμένο να εξάγουμε, στο σημείο αυτό, γενικά συμπεράσματα: μας το απαγορεύουν οι μικροί αριθμοί. Είναι όμως φανερό, όπως δείχνουν όλα τα παραπάνω, ότι η πρόσβαση των κοριτσιών και στους δύο κύκλους της μέσης εκπαίδευσης συναρτώνταν άμεσα με την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία στην οποία ανήκαν.

Κλείνοντας την ενότητα αυτή, πρέπει να τονίσουμε, συνολικά, ότι η πορεία των κοριτσιών της Μεσσηνίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, από το 1892 μέχρι το 1910, εξαρτήθηκε από το οικονομικό αλλά και το κοινωνικοπολιτιστικό επίπεδο, τόσο της οικογένειας όσο και της περιοχής όπου κατοικούσαν. Το ίδιο ισχύει, όπως έχουν δείξει σχετικές μελέτες και στη γειτονική Λακωνία κατά την ίδια περίοδο¹⁴³, καθώς και στην Ηλεία αργότερα¹⁴⁴.

143. Κ. Γαβαλά, *ό.π.*

144. Θ. Ν. Μυλωνάς, *ό.π.*

3. ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ, 1835-1910

Στην έρευνά μας καταφέραμε να εντοπίσουμε τον κύριο όγκο των λειτουργιών μέσης εκπαίδευσης, ελληνοδιδασκάλους και καθηγητές, που υπηρέτησαν στα σχολεία του νομού Μεσσηνίας, από τα πρώτα έτη της ζωής του νεοελληνικού κράτους μέχρι το 1910. Δυστυχώς όμως δεν στάθηκε δυνατό να προσδιορίσουμε τον τόπο καταγωγής, την κοινωνική προέλευση και την ηλικία τους, γιατί τα διαθέσιμα τεκμήρια (υπογραφές σε γενικούς ελέγχους, μαθητολόγια και βιβλία πράξεων, σχετικά πονήματα καθώς και ο Τύπος της εποχής) δεν μας προσφέρουν τις σχετικές πληροφορίες.

Υπήρξε, στη συνέχεια, η σκέψη τα στοιχεία αυτά να εξαχθούν μέσα από το αρχειακό υλικό που αφορά το μαθητικό δυναμικό των σχολείων και είχε περαστεί σε ηλεκτρονικό υπολογιστή. Η σκέψη βασιζόταν στην εύλογη υπόθεση ότι πολλοί, ίσως και οι περισσότεροι, από τους εκπαιδευτικούς αυτούς είχαν διατελέσει μαθητές των μέσων σχολείων της Μεσσηνίας: έτσι, θα τους εντοπίζαμε κατά τη διάρκεια της σχολικής τους φοίτησης και θα βρίσκαμε στα μαθητολόγια τα ζητούμενα στοιχεία (έτος γέννησης, τόπος καταγωγής, επάγγελμα πατέρα). Και η δυνατότητα αυτή όμως αποκλείστηκε λόγω των περιορισμένων χρονικών ορίων του διασωθέντος αρχειακού υλικού: δεν διαθέτουμε άξιο λόγω αριθμό μαθητολογίων για τα χρόνια πριν από το 1889, την περίοδο δηλαδή κατά την οποία θα ήταν μαθητές οι εκπαιδευτικοί που μελετάμε. Κατόπιν αυτών, η ερευνητική μας προσπάθεια επικεντρώθηκε:

α) Στον εντοπισμό των ελληνοδιδασκάλων και καθηγητών που υπηρέτησαν στα μέσα σχολεία της Μεσσηνίας.

β) Στην καταγραφή της θέσης και του βαθμού που απέκτησαν στην ιεραρχική κλίμακα της εκπαίδευσης, με παράλληλη αναφορά στις οικονομικές απολαβές τους.

γ) Στην περιγραφή των κριτηρίων με τα οποία επελέγησαν ως λειτουργοί μέσης εκπαίδευσης, δηλαδή στις προϋποθέσεις διορισμού τους, με έμφαση στο πρόβλημα της αδυναμίας πλήρωσης των εκπαιδευτικών θέσεων με επαρκές προσωπικό.

δ) Στην ανάδειξη της έντονης υπηρεσιακής τους κινητικότητας (μεταθέσεις, απολύσεις).

ε) Στην περιγραφή της εξωεκπαιδευτικής τους δράσης.

α) Ελληνοδιδάσκαλοι και καθηγητές

Όπως τεκμαίρεται από τις πηγές που είχαμε στη διάθεσή μας, τουλάχιστον στον 393 εκπαιδευτικοί («ελληνιστές», δηλαδή φιλόλογοι, φυσικομαθηματικοί, θεολόγοι, καθηγητές ξένων γλωσσών και γυμναστές)¹⁴⁵ δίδαξαν στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης του νομού Μεσσηνίας, κατά την περίοδο 1835-1910. Όλοι αυτοί καταγράφονται σε έναν εκτενή Ονομαστικό Κατάλογο (Παράρτημα ΙΙΙ), όπου, εκτός από τα ονοματεπώνυμά τους, αναφέρονται οι βαθμοί που απέκτησαν κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής τους καριέρας, καθώς και τα διάφορα σχολεία στα οποία υπηρέτησαν – όσα τουλάχιστον καταφέραμε να εντοπίσουμε.

Τα ονοματεπώνυμα των εκπαιδευτικών φαίνονται, στην πλειονότητά τους, συνηθισμένα για τον πελοποννησιακό, καθώς και για τον μεσ-

145. Η Γυμναστική ενσωματώθηκε σταδιακά στο πρόγραμμα και για το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού. Η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε σε μια πρώτη μακρά φάση με τα σχετικά νομοθετήματα του 1899 (νόμος ΒΚΧΑ' και το σχετικό εκτελεστικό διάταγμα) που εισήγαγαν επίσημα τη σωματική άσκηση σε όλες τις βαθμίδες της σχολικής εκπαίδευσης, ρυθμίζοντας έτσι τη σχολική σωματική αγωγή των δύο φύλων, αλλά και τον εξωσχολικό αθλητισμό.

Το Β.Δ. του 1836 «Περί Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων» πρόβλεπε βέβαια γυμναστικές ασκήσεις («εις το διάστημα των ωρών της αναπαύσεως και των ημερών της διακοπής οι μαθηταί δίδονται υπό την επίβλεψιν των διδασκάλων εις γυμναστικές και άλλας ασκήσεις»), αλλά η διάταξη αυτή ουδέποτε εφαρμόστηκε. Από τη δεκαετία του 1870 και εξής η γυμναστική άρχισε να αποκτά μια χωρίς προηγούμενο δημοτικότητα στο χώρο των λογίων και παιδαγωγών: η γυμναστική χαρακτηριζόταν ως ένα εκ «των μάλιστα παιδαγωγικών μαθημάτων» και για τα δύο φύλα. Και αυτό γιατί, στο πλαίσιο του υγιεινιστικού οράματος της φυσικής αγωγής, η γυμναστική πρόβαλλε ως το κατεξοχήν μέσο για την εξασφάλιση υγείας, μακροβιότητας και βελτίωσης του ανθρώπινου γένους, βασικών συντελεστών για την απόκτηση εθνικού πλούτου. Σχολή Γυμναστών ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1899. Μέχρι τότε, ως γυμναστές διορίζονταν «οι έχοντες αποδείξεις ιδίων σπουδών της γυμναστικής εν ειδικαίς σχολαίς της Εσπερίας, ή εκ των θεωρητικών και πρακτικών εν τω εν Αθήναις κεντρικώ δημοσίω γυμναστηρίω ασκηθέντων και διδασθέντων την μέθοδον του γυμνάζειν, φερόντων δε απόδειξιν της ειδικής αυτών ασκήσεως παρά του διευθυντού του κεντρικού γυμναστηρίου». Βλ. Ελένη Φουρναράκη, «Σωματική αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Οι χρόνοι της Ιστορίας για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα, 17-19 Απριλίου 1997)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ)-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1998, σ. 293-315· Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης 1833-1929*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ)-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987-1989, τόμ. Α', Αθήνα 1987, σ. 39-43, 396-422 (τεχμ. 85-87) και τόμ. Β', σ. 109-203 (τεχμ. 45 και 45α)· Στέφανος Παρίσης, *Ανωτέρα και μέση εκπαίδευσις...*, Τυπογραφείο Ο «Παλαμήδης», Αθήνα 1884, σ. 437· Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ)-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1997, σ. 47-82.

σηνιακό, ειδικότερα, χώρο. Αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε βάσιμα ότι η πλειοψηφία τους προερχόταν από το νομό. Επισημαίνουμε εδώ ότι και στη γειτονική Λακωνία, την ίδια χρονική περίοδο, τα τρία τέταρτα των ελληνοδιδασκάλων και καθηγητών κατάγονταν από το νομό¹⁴⁶. Κάτι αντίστοιχο συνέβαινε και σε άλλες περιοχές, και την προγενέστερη καποδιστριακή περίοδο¹⁴⁷. Φαίνεται, δηλαδή, ότι η αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού της περιοχής συνιστούσε, αμφίπλευρα, μια συμφέρουσα λύση. Αφενός, η εντοπιότητα παρείχε μεγαλύτερα εχέγγυα παραμονής στη γενέθλια γη, κάτι που ενίσχυε την εμπιστοσύνη των συμπολιτών του εκπαιδευτικού. Αφετέρου, με δεδομένες τις δυσκολίες της εποχής (βασική, ανάμεσά τους, οι ελλείψεις στη συγκοινωνία), ο ντόπιος καθηγητής, ξοδεύοντας λιγότερα, λειτουργούσε αποδοτικότερα στο οικείο περιβάλλον του, με προφανή οφέλη τόσο για τον ίδιο όσο και για την πολιτεία.

β) Υπαλληλικοί βαθμοί και μισθοδοσία

Στο Παράρτημα ΙΙΙ της μελέτης αυτής, η αναγραφή των βαθμών μάς επιτρέπει να γνωρίσουμε το ύψος στην κλίμακα της ιεραρχίας, όπου έφθασε ο κάθε εκπαιδευτικός. Ο εκπαιδευτικός ξεκινούσε ως βοηθός ελληνοδιδάσκαλος ή απευθείας ελληνοδιδάσκαλος, προχωρούσε στο βαθμό του σχολάρχη ή του καθηγητή και ορισμένοι έφταναν στο βαθμό του γυμνασιάρχη. Ο Παναγιώτης Θεοδωρόπουλος, λ.χ., επί πέντε έτη, υπηρετούσε ως σχολάρχης στην Καλαμάτα, μέχρι το 1895, οπότε προήχθη σε καθηγητή, ενώ το 1904-05 ήταν γυμνασιάρχης στο Γυμνάσιο της ίδιας πόλης.

Οι ελληνοδιδάσκαλοι, βέβαια, ήταν περισσότεροι, σε σύγκριση με τους καθηγητές. Από τους 393 τουλάχιστον εκπαιδευτικούς, που υπηρέτησαν στα μέσα σχολεία της Μεσσηνίας, το 60% εντοπίστηκαν σε Ελληνικά σχολεία και το υπόλοιπο 40% σε Γυμνάσια. Και αυτό, όχι μόνο γιατί τα Ελληνικά ήταν περισσότερα, αλλά και γιατί όσοι θα δίδα-

146. Κ. Γαβαλά, *ό.π.*, σ. 292

147. Αναστασία Κορδατζή-Πρασά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1996, σ. 215-216· Χαράλαμπος Ν. Μπαμπούνης, *Η γραμματεία των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδεύσεως και η εκπαιδευτική πραγματικότητα κατά την καποδιστριακή περίοδο*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1998, σ. 274.

σκαν σε Γυμνάσια απαιτούνταν να έχουν αυξημένα προσόντα, όπως περιγράφεται στη συνέχεια.

Ο κάθε βαθμός (ελληνοδιδάσκαλος, καθηγητής, σχολάρχης, γυμνασιάρχης) συνεπαγόταν και διαφορετικό ύψος αποδοχών. Ο μηνιαίος μισθός των ελληνοδιδασκάλων ήταν ανάλογος με την τάξη στην οποία δίδασκαν. Μέχρι το 1890, λάμβαναν 100 δραχμές για την Α' τάξη, 130 για τη Β' και 160 για τη Γ' τάξη, το μήνα¹⁴⁸. Από το 1890 και μετά οι αποδοχές τους αυξήθηκαν: έπαιρναν 150, 200 και 250 δραχμές μηνιαίως. Ο σχολάρχης, που είχε τα περισσότερα προσόντα, δίδασκε στην ανώτερη τάξη του Ελληνικού σχολείου και λάμβανε τον ανώτατο μισθό, δηλαδή 250 δραχμές. Ο βοηθός ελληνοδιδασκάλου, την ίδια περίοδο, έπαιρνε 90 δραχμές¹⁴⁹.

Αναμενόμενη είναι η μισθολογική υπεροχή των καθηγητών και γυμνασιάρχων, σε σύγκριση με τους ελληνοδιδασκάλους και τους σχολάρχες. Συγκεκριμένα, το 1890, ο μισθός ενός καθηγητή κυμαινόταν από 200 έως 280 δραχμές το μήνα, ενώ αυτός του γυμνασιάρχη από 350 έως 370¹⁵⁰, ανάλογα βέβαια με τα χρόνια υπηρεσίας και την οικογενειακή τους κατάσταση. Ο μισθός ήταν διπλάσιος περίπου από την αμοιβή του αγροτικού ή του βιομηχανικού εργάτη: μια τέτοια αναλογία θεωρούνταν δίκαιη, για την κοινή γνώμη της εποχής, καθώς οι εκπαιδευτικοί είχαν επενδύσει πολύ περισσότερα δαπανώντας για σπουδές, βιβλία, στέγη και φαγητό μακριά από το σπίτι τους¹⁵¹.

Στις παραπάνω αποδοχές των εκπαιδευτικών πρέπει να προστεθούν και οι όποιες απολαβές τους για διδασκαλία στον ιδιωτικό τομέα. Η πολιτεία επέτρεπε στους εκπαιδευτικούς του δημοσίου να εργάζονται μέχρι δώδεκα ώρες σε ιδιωτικά σχολεία, αρκεί να μεσολαβούσε μία τουλάχιστον ώρα διάλειμμα¹⁵². Στην περίπτωση της Μεσσηνίας, επισημάνθηκε μια πλειάδα εκπαιδευτικών (οι καθηγητές Γεραρής, Νικόλαος Μπαρμπαρρήγος, Παναγιώτης Θεοδωρόπουλος, Θεόδωρος Κουσουλάκος κ.ά.), οι οποίοι, παράλληλα με τα δημόσια μέσα σχολεία, δίδασκαν και σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια της

148. Σ. Γ. Τζουμελέας - Π. Δ. Παναγόπουλος, *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, Δημητράκος, Αθήνα 1933, σ. 87.

149. *Πανελλήνιος Σύντροφος, Ετήσιον Πολιτειακόν Οικονομολογικόν και Στατιστικόν Ημερολόγιον 1891*, έτος δεύτερον, Αθήνα 1890, σ. 818.

150. *Πανελλήνιος Σύντροφος*, ό.π., σ. 817.

151. Κ. Γαβαλά, ό.π., σ. 296.

152. Β.Δ. της 18ης Αυγούστου του 1856 και Β.Δ. της 16ης Οκτωβρίου του 1870.

πόλης της Καλαμάτας¹⁵³. Επιπλέον, οι καθηγητές της μέσης είχαν τη δυνατότητα να παραδίδουν «κατ' οίκον μαθήματα», όχι όμως σε μαθητές που ανήκαν «εις τας υπό των ιδίων διδασκομένας τάξεις». Γνωρίζουμε όμως ότι η διάταξη αυτή καταστρατηγήθηκε αρκετές φορές¹⁵⁴.

γ) Προσόντα και προϋποθέσεις διορισμού. Ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό

Μέχρι το 1850, απαραίτητη προϋπόθεση για να διοριστεί κάποιος ελληνοδιδάσκαλος ήταν το απολυτήριο Γυμνασίου, όπως προέβλεπε και ο νομοθέτης του 1836. Σε περίπτωση που δεν διέθετε, έπρεπε να δώσει εξετάσεις, τις οποίες οργάνωνε ο Σύλλογος ενός Γυμνασίου¹⁵⁵. Εξετάσεις, επίσης, σε ειδική Επιτροπή που κατάρτιζε η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Εκπαιδεύσεως (δηλαδή το υπουργείο Παιδείας) έδιναν και όσοι επιθυμούσαν να διοριστούν καθηγητές στα Γυμνάσια. Και στις δύο περιπτώσεις, βασικό κριτήριο για την επιλογή ήταν η εξαντλητική «πρακτική γύμνασις εις το ελληνικόν και λατινικόν ύφος»¹⁵⁶.

153. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις περιπτώσεις των καθηγητών Αλεξάκη, Π. Θεοδωρόπουλου, Ν. Μπαρμπάρη και Στασινόπουλου, οι οποίοι το 1895 δίδασκαν και στο ιδιωτικό εκπαιδευτήριο των Θ. Χριστόπουλου-Κ. Σταυρόπουλου (εφ. *Φαραί*, 27 Αυγούστου 1895, φ. 13, σ. 4). Επίσης, το 1896, στο ιδιωτικό σχολείο του Παναγιώτη Βεντήρη δίδασκαν οι καθηγητές Ν. Δημόπουλος, Θ. Στασινόπουλος, Αλεξάκης, Αύγ. Πολυδούρης, Π. Θεοδωρόπουλος, Θ. Κουσουλάκος, Κ. Εξαρχέας, Δ. Στασινόπουλος και Ν. Καρακλής (εφ. *Φαραί*, 27 Οκτωβρίου 1896, φ. 68, σ. 4). Το ίδιο έτος, 1896, στο Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη δίδασκαν ο γυμνασιάρχης Γεραρής και ο καθηγητής Δεράου (εφ. *Φαραί*, 27 Νοεμβρίου 1896, φ. 74).

154. Αναρωτιόταν ο αρθρογράφος της καλαματιανής εφημερίδας *Φαραί*, στο φύλλο της 12ης Ιουλίου 1898: «Ποίον λοιπόν λόγον έχωσιν αι αθρόαι παραπομπάι των μαθητών εις την κατά Σεπτέμβριον δοκιμασίαν; Μη άραγε τας ιδιαιτέρας παραδόσεις; Δυσπίστως όμως έχομεν προς τον τοιούτον τυχόν σκοπόν, διότι ουδέν κρυπτόν ό μη εν φανερώ γενήσεται, και τότε οι θαρραλέοι καταστρατηγηματίαι των σχετικών απαγορευτικών του νόμου διατάξεων θα λάβωσι την προς τον κήπον του Παισιλύπου άγουσαν».

155. Στις εξετάσεις αυτές ζητούνταν τα εξής: α) να μιλούν και να γράφουν καθαρά τη νέα ελληνική, να γνωρίζουν σε βάθος τη γραμματική της και την αρχαία ελληνική, όπως διδάσκεται στα Γυμνάσια, β) να έχουν γνώση της λατινικής γραμματικής και ιδίως του ετυμολογικού μέρους και να μεταφράζουν στα λατινικά ένα ελληνικό κομμάτι, να γνωρίζουν τη μετρική και να εξηγούν εύκολα μέρος του Καίσαρα, του Κορνήλιου Νέπωτα ή των *Μεταμορφώσεων* του Οβίδιου γ) να γνωρίζουν αριθμητική και γεωμετρία, τη γεωγραφία, ιδίως της Ελλάδας και Ευρώπης, ιερά ιστορία και κατήχηση, παλαιά και νέα Ιστορία, τα γενικότερα της φυσικής Ιστορίας, της ανθρωπολογίας και ηθικής, τη γαλλική και, επιπλέον, μουσική και ζωγραφική. Βλ. Σ. Γ. Τζουμελέας - Π. Δ. Παναγόπουλος, *ό.π.*, σ. 78.

156. Αλέξης Δημαράς, «Εκπαίδευση», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΙΓ', σ. 487.

Μετά το 1850 αυξήθηκαν, θεωρητικά τουλάχιστον, τα προσόντα που απαιτούνταν να διαθέτει ένας λειτουργός μέσης εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, οι ελληνοδιδάσκαλοι χρειαζόταν να έχουν φοιτήσει στο Φιλολογικό Φροντιστήριο, έπρεπε δηλαδή να παρακολουθήσουν δύο χρόνια μαθήματα φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο και να περάσουν και από εξετάσεις. Ανάλογα με την επιτυχία τους, διακρίνονταν σε τρεις κατηγορίες, τριτοβάθμιοι, δευτεροβάθμιοι και πρωτοβάθμιοι. Το 1895 καταργήθηκαν οι εξετάσεις για το πτυχίο του ελληνοδιδασκάλου και διορίζονταν μόνον οι πτυχιούχοι του Πανεπιστημίου. Επίσης, με την πάροδο των χρόνων, αυξήθηκαν οι απαιτήσεις και για τους καθηγητές. Δεν αρκούσε, πλέον, η επιλογή τους από ειδική εξεταστική επιτροπή. Έπρεπε να διαθέτουν πτυχίο φιλολογίας ή, τουλάχιστον, δίπλωμα τελειοδιδάκτου. Ας σημειώσουμε εδώ ότι μέχρι το 1885 οι πτυχιούχοι της Φιλολογίας και των Μαθηματικών¹⁵⁷ διορίζονταν απευθείας καθηγητές Γυμνασίων, χωρίς να έχουν υπηρετήσει προηγουμένως σε Ελληνικά σχολεία. Όμως, από το 1885 και μετά, για να προαχθούν σε καθηγητές Γυμνασίων¹⁵⁸, έπρεπε να έχουν προϋπηρεσία τουλάχιστον τριών ετών σε Ελληνικό σχολείο.

Εκτός από το πτυχίο της Φιλοσοφικής Σχολής, ισοδύναμο για διορισμό ήταν και το πτυχίο της Νομικής. Στη Μεσσηνία επισημάνθηκε σχετική περίπτωση, ο πτυχιούχος Νομικής Δημήτρης Επισκοπίδης, που υπηρέτησε σε Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια του νομού.

Οι εκπαιδευτικοί όφειλαν, τυπικά τουλάχιστον, να γνωρίζουν και ξένες γλώσσες¹⁵⁹. Στην πράξη βέβαια αυτό, πολύ συχνά, αποτελούσε την εξαίρεση και όχι τον κανόνα. Στο νομό Μεσσηνίας συναντήσαμε ελληνοδιδασκάλους και καθηγητές που γνώριζαν (εκτός από τα λατινικά, που τα διδάσκονταν στο Πανεπιστήμιο, και, ούτως ή άλλως, αποτελούν μάλλον τεκμήριο κλασικής παιδείας παρά γλωσσομάθειας) ξένες γλώσσες: γαλλικά (αναφέρουμε ενδεικτικά τους Δημήτρη Δουκάκη, Γεώργιο

157. Ας θυμίσουμε εδώ ότι μέχρι το 1904 το Φυσικομαθητικό είναι τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής.

158. Οι πληροφορίες αντλούνται από τους Σ. Γ. Τζουμελέα - Π. Δ. Παναγόπουλο, *ό.π.*, σ. 81, 84, 86- 88.

159. Η διδασκαλία των ξένων γλωσσών (αγγλικής, γερμανικής και ιταλικής) ήταν προαιρετική για τους διδασκόμενους, αλλά υποχρεωτική για τους διδάσκοντες, σύμφωνα με την εγκύκλιο του υπουργού Κ. Λομβάρδου της κυβέρνησης Τρικούπη, στις 12 Απριλίου του 1883. Βλ. Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης 1833-1929*, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 235.

Καμαριώτη, Παναγιώτη Μοσχούτη, Αναστάσιο Συννωκίδη κ.ά), ή, σπανιότερα, και περισσότερες από δύο γλώσσες (ο Σπυρίδων Δουκάκης γνώριζε γαλλικά, γερμανικά και ιταλικά).

Στην πράξη, όπως φανερώνουν πολλές ενδείξεις, καταστρατηγήθηκαν πολλές από τις παραπάνω προϋποθέσεις: πολλοί από τους διδάσκοντες δεν πληρούσαν ούτε τα τυπικά ούτε τα ουσιαστικά προσόντα. Ταυτόχρονα όμως έχουμε και λειτουργούς με αξιοσημείωτη μόρφωση και ήθος, βασικά προαπαιτούμενα για έναν καλό εκπαιδευτικό, ακόμα και τοπικούς λόγιους με αξιοσημείωτη ακτινοβολία.

Στη χορεία των εκπαιδευτικών που ξεχώρισαν συγκαταλέγεται ο γυμνασιάρχης Καλαμάτας Δημήτριος Πετρίδης (1863-1871), μετέπειτα υπουργός Παιδείας. Επίσης, ο σχολάρχης Μελιγαλά και Θουρίας και καθηγητής του Γυμνασίου Καλαμάτας Άνθιμος Παντελάκης (1889-1907), εν συνεχεία Επίσκοπος Τρίκκης και Σταγών, καθώς και ο γυμνασιάρχης Καλαμάτας Παναγιώτης Παπαναστασίου (1877-1884), πατέρας του πρωθυπουργού της Ελλάδας Αλέξανδρου. Το πέρασμα του Παπαναστασίου από την Καλαμάτα άφησε εποχή, καθώς διακρίθηκε για «την επιστημονική του κατάρτιση, τη διοικητική του ικανότητα και πείρα», όπως μας περιέγραψε τις αρετές του ο μαθητής του, κατόπιν Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος Ιεζεκιήλ.

Κοντά σ' αυτούς πρέπει να αναφέρουμε και μερικούς ακόμα εκπαιδευτικούς, τα προσόντα των οποίων εξαίρει ο τοπικός Τύπος· σημειώνουμε λοιπόν, ενδεικτικά πάντα. Πρώτα, το γυμνασιάρχη Μεσσήνης και Καλαμάτας Όθωνα Ρέντζο (1897-1900), «άνδρα πολυσπερχή εις το διοικείν και συγκρατείν την τάξιν και αρμονίαν του Γυμνασίου [Καλαμάτας], διδάσκαλον δ' εγκυκλοπαιδικόν και ευμέθοδον, πολίτην τέλος κάλλιστον και μελιχιώτατον»¹⁶⁰. Επίσης, τον καθηγητή και γυμνασιάρχη Νικόλαο Μπαρμπαρρήγο (1889-1905), «όστις και επιστημονικήν επάρκειαν έχει να επιδείξη και διοικητικής ικανότητος τα μάλιστα ευμοιρεί [...] και υπό θελήσεως εμφορείται»¹⁶¹. Τον καθηγητή του Γυμνασίου Καλαμάτας Δημήτριο Αντωνιάδη, ο οποίος «κέκτηται ευρείαν παιδείαν και αυστηράν ηθικήν, αίτινες εισίν εκ των ων ουκ άνευ διά την εκπαίδευσιν της νεολαίας»¹⁶². Τον «σοφό» γυμνασιάρχη Καλαμάτας Νι-

160. εφ. *Φως*, 10 Αυγούστου 1900, φ. 6, σ. 2.

161. εφ. *Φως*, 10 Αυγούστου 1900, φ. 6, σ. 2.

162. εφ. *Πελοπόννησος*, 8 Δεκεμβρίου 1861, φ. 72.

κόλαο Πετρή, γνωστό για «την εμβρίθειαν και πολυμάθειάν του»¹⁶³. Τον Γεώργιο Πουλάκο, τον «ευπαίδευτο ιερέα της πόλεως [Καλαμάτας] και αξιόλογο διδάσκαλο των ιερών μαθημάτων του ενταύθα Γυμνασίου»¹⁶⁴. Τον ελληνοδιδάσκαλο Χρήστο Καλλιακούδα (1858-1861), του οποίου «η μεγάλη ικανότης και η άκρα επιμέλεια και ο ζήλος εισίν πασίγνωστα και αναμφισβήτητα εκ των πολλών και ωραίων καρπών, ους παρήγαγεν εις το εν Νησίω υπ' αυτού διευθυνόμενον Ελληνικόν σχολείον»¹⁶⁵.

Προχωράμε τώρα σε ένα επόμενο ζήτημα: την ύπαρξη κενών θέσεων στα σχολεία, ένα ακόμα σοβαρό πρόβλημα για την εκπαίδευση της εποχής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 36: ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΛΛΗΝΟΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ ΚΑΙ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ ΠΟΥ ΥΠΗΡΕΤΗΣΑΝ ΣΤΟ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1854-1910

Χρονο- λογία	Αριθμός Ελληνικών	Αριθμός ελληνοδι- δασκάλων	Ελληνοδιδάσκ. ανά Ελληνικό	Αριθμός Γυμνασίων	Αριθμός Καθηγητών	Καθηγητές ανά Γυμνάσιο
1854	6	10	1,6	—	—	—
1869	11	21	1,9	1	5	5
1874	10	22	2,2	1	5	5
1890	24	54	2,25	4	(;)	
1907	30	87	2,9	4	(;)	
1910	32	91	2,84	4	23	5,75

Πηγές: (1) Πίναξ της εν Ελλάδι Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το έτος 1854, του Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως Π. Αργυρόπουλου, Αθήνα 1855· (2) Υπουργείον Παδείας και Θρησκευμάτων, Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδύσεως 1869 και 1870· (3) Πίναξ Καταστατικός της εν Ελλάδι Ανωτέρας, Μέσης και Κατωτάτης Εκπαιδύσεως κατά το έτος 1874, του Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Ι. Βαλασόπουλου, Αθήνα 1875· (4) Πανελλήνιος Σύντροφος, έτος Β' 1891, Αθήνα 1890· (5) Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως 1907-1908, Αθήνα 1909· (6) Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδύσεως 1910-1911, Αθήνα 1912.

163. εφ. *Εξέτασις*, 22 Σεπτεμβρίου 1872.

164. εφ. *Πελοπόννησος*, 28 Αυγούστου 1871, φ. 293.

165. εφ. *Πελοπόννησος*, 14 Αυγούστου 1861.

Είναι εμφανής η αδυναμία στελέχωσης των σχολείων με επαρκές διδακτικό προσωπικό, πράγμα που επέτεινε τη δυσλειτουργία τους. Για παράδειγμα, ενώ για τα Ελληνικά σχολεία απαιτούνταν τουλάχιστον τρεις ελληνοδιδάσκαλοι, στον Πίνακα αποκαλύπτεται ότι, μέχρι το 1890, μόλις που αναλογούσαν δύο δάσκαλοι ανά σχολείο. Το ζήτημα απασχολούσε την κοινή γνώμη της εποχής και αποτελούσε προσφιλέσ θέμα σχολιασμού στις τοπικές εφημερίδες. «Τα πλείστα των υπάρχόντων Σχολείων δέονται τριών τουλάχιστον διδασκάλων, και όμως έχουν ένα ή δύο» έγραφε το 1861 η καλαματιανή εφημερίδα *Πελοπόννησος*¹⁶⁶.

Σε συναφές κλίμα φαίνεται ότι λειτούργησαν και τα Γυμνάσια του νομού, αν και η κατάσταση εκεί ήταν σχετικά καλύτερη. Όπως δείχνει και ο Πίνακας 36, ο μέσος όρος του διδακτικού προσωπικού ενός Γυμνασίου ήταν σαφώς μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο ενός Ελληνικού. Πιθανόν αυτό συμβαίνει επειδή τα έτη φοίτησης ήταν περισσότερα (τέσσερα), σε κάθε περίπτωση πάντως η διαφοροποίηση αυτή μαρτυρεί και τη μεγαλύτερη έμφαση που δινόταν στη στελέχωση των Γυμνασίων, σε σύγκριση με τον κατώτερο κύκλο σπουδών της μέσης εκπαίδευσης. Παρ' όλα αυτά, οι κενές θέσεις και ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό αποτελούσαν πραγματικότητα και στα Γυμνάσια, που μάλιστα δεν άφηναν αδιάφορο τον Τύπο. Διαβάζουμε στην εφημερίδα *Πελοπόννησος*, στο φύλλο της 8ης Δεκεμβρίου 1861: «Έχει [το Γυμνάσιο Καλαμάτας] απόλυτον ανάγκην και του ετέρου καθηγητού της Ελληνικής γλώσσης και διά τούτο προ πολλού μετετέθη εις αυτό ο καθηγητής κ. Γ. Βακαλόπουλος, όστις όμως, ως πληροφορούμεθα, δεν θέλει να έλθη και εν τοιαύτη περιπτώσει ανάγκη να επιστευθή ο διορισμός άλλου». Κάτι ανάλογο διαβάζουμε και στην καλαματιανή εφημερίδα *Μεσσηνιακή*, στις 11 Οκτωβρίου 1892: «τα μαθήματα του ενταύθα Γυμνασίου [Καλαμάτας] ήρξαντο προ δέκα ημερών, και όμως καθηγητής της Γαλλικής δεν διωρίσθη έτι εν αυτώ. Η έδρα μένει κενή και οι μαθηταί στερούνται χρησιμωτάτου μαθήματος. Θα συστήσωμεν εις τον κ. Υπουργόν της Παιδείας να λάβη ταχίστην πρόνοιαν προς πλήρωσιν του κενού [...]».

Όπως αντιλαμβανόμαστε, με τις δεδομένες δυσκολίες της εποχής,

---

166. εφ. *Πελοπόννησος*, 11 Αυγούστου 1861.

μεγάλο πρόβλημα υπήρχε και στη στελέχωση των διευθυντικών θέσεων. Έτσι, συναντάμε συχνά τον τίτλο «σχολαρχών» ή «διευθύνων» (Παράρτημα ΙΙΙ), πράγμα που σημαίνει ότι συχνά τον σχετικό ρόλο αναλάμβαναν και άτομα χωρίς τα απαιτούμενα για τη θέση προσόντα¹⁶⁷. Θυμίζουμε ότι, κανονικά, σχολάρχες, δηλαδή διευθυντές Ελληνικών σχολείων, διορίζονταν μόνον όσοι είχαν πτυχίο Φιλολογίας.

Ως διέξοδο σε αυτήν τη δύσκολη κατάσταση, η εφημερίδα *Πελοπόννησος*, ήδη από το 1861, πρότεινε έναν ταχύρυθμο και ευέλικτο τρόπο κάλυψης των αναγκών σε διδακτικό προσωπικό. Να γίνονται, δηλαδή, διορισμοί και ατόμων που δεν πληρούσαν απολύτως τα τυπικά προσόντα, ώστε να ενισχυθεί, χωρίς καθυστέρηση, το σώμα των διδασκόντων. Διαβάζουμε, στο φύλλο της 14ης Ιουλίου 1861: «Λάβετε τους νοσημονεστερούς και μάλλον δεδοκιμασμένους εκ των πρωτοβαθμίων Δημοδιδασκάλων και διορίσατε αυτούς Ελληνοδιδασκάλους, δυναμένους να προάγωνται ευδοκιμούντες μέχρι της θέσεως Σχολάρχου [...]. Λάβετε τους πλέον δεδοκιμασμένους εκ των Σχολαρχών και διορίσατε αυτούς Καθηγητάς Γυμνασίων [...] δεν πρέπει να τίθεται φραγμός, τον οποίον να μη υπερπηδήσει ο μη αξιωθείς να λάβη διδακτορικό δίπλωμα του Πανεπιστημίου, μορφώσας όμως άλλως εαυτόν, και μάλιστα ανάγκης υφισταμένης. Πρέπει να υπάρχει ευρύ το διδασκαλικόν στάδιον ως το του υπαλλήλου».

Πράγματι, όπως αναλύσαμε στην αρχή του κεφαλαίου, κατά τις πρώτες δεκαετίες του νέου κράτους έγιναν σχετικές «εκπτώσεις» όσον αφορά τα προσόντα του διδακτικού προσωπικού. Προφανώς, υπήρχε επίγνωση της χαμηλότερης ποιότητας διδασκαλίας, ο στόχος όμως ήταν η λειτουργία, πάση θυσία, του σχολικού μηχανισμού, με την προσδοκία μελλοντικής βελτίωσης της κατάστασης. Χρειάστηκε, ωστόσο, να περάσουν αρκετές δεκαετίες, για να αρχίσει να μεταβάλλεται η κατάσταση. Έτσι, μόνο από το 1895 και ύστερα απαιτούνται, όπως είδαμε, ουσιαστικότερα προσόντα (πτυχίο Πανεπιστημίου) για να διοριστεί κάποιος ελληνοδιδάσκαλος. Και θα χρειαστεί να περιμένουμε αρκετά

167. Σύμφωνα με την εγκύκλιο της 7ης Σεπτεμβρίου του 1857 «[...] τον ελλείποντα ή απόλυτον προϊστάμενον αναπληροί αυτοδικαίως, εν μεν τοις γυμνασίοις, ο αρχαιότερος των ελληνικών γραμματέων καθηγητής, εν δε τοις ελληνικοίς σχολείοις, ο ανώτερος κατά βαθμόν διδασκαλος, και επί ισοβαθμίοις ο κατά τον διορισμόν αρχαιότερος». Βλ. Στ. Μ. Παρίσης, *Ανωτέρα και μέση εκπαίδευσις... ό.π., σ. 303*.

χρόνια ακόμα, προκειμένου να αρθρωθούν σε επίσημο κείμενο διάχυτοι, μέχρι τότε, προβληματισμοί σχετικά με τον έλεγχο και την εποπτεία των λειτουργιών Μέσης Εκπαίδευσης (νόμος ,Γ΄Α΄ του 1905, «Περί συστάσεως Εποπτικού Συμβουλίου της Μέσης Εκπαιδεύσεως»), καθώς και για την παιδαγωγική τους μόρφωση (νόμος ,ΓΨΉ΄ του 1910, «Περί παιδαγωγικής μορφώσεως και δοκιμασίας των λειτουργιών της Μέσης Εκπαιδεύσεως»).

δ) Υπηρεσιακή κινητικότητα: μεταθέσεις και απολύσεις

Ένα σοβαρό πρόβλημα που ταλάνιζε τον εκπαιδευτικό κλάδο, αλλά και γενικότερα το εκπαιδευτικό σύστημα, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ήταν οι συχνές μετακινήσεις δασκάλων και καθηγητών από σχολείο σε σχολείο (μεταθέσεις, απολύσεις). Οι μετακινήσεις αυτές συνέβαιναν ακόμη και στα μέσα της σχολικής χρονιάς, παρά τις απαγορευτικές διατάξεις του Υπουργείου Παιδείας (νόμος ΨΗ΄ του 1871 «Περί της μη μεταθέσεως καθηγητών και διδασκάλων διαρκούντος του σχολικού έτους»)¹⁶⁸. Μια εικόνα της έντονης αυτής υπηρεσιακής κινητικότητας μας δίνει ο Πίνακας 37.

ΠΙΝΑΚΑΣ 37: ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΜΟΝΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΟ ΙΔΙΟ ΣΧΟΛΕΙΟ, 1835-1910

Διάρκεια	Αριθμός Εκπαιδευτικών	%
έως 3 έτη	300	76,33
3 έως 5 έτη	42	10,69
5 έως 10 έτη	46	11,70
πάνω από 10 έτη	5	1,27

Πηγή: Παράρτημα ΙΙΙ.

168. Απαγορεύονταν οι μεταθέσεις στη διάρκεια του σχολικού έτους, με τις εξής εξαιρέσεις: Πρώτον, εάν ο εκπαιδευτικός επικαλούνταν λόγους ασθενείας. Δεύτερον, εάν δύο εκπαιδευτικοί έκαναν αίτηση αμοιβαίας μετάθεσης, με την προϋπόθεση ότι δεν αντέβαινε σ' αυτήν ο βαθμός και επομένως η μισθοδοσία τους. Τρίτον, αν οι επιτόπιες αρχές έδειχναν πως η παραμονή ενός δάσκαλου ή καθηγητή στο σχολείο ήταν ασυμβίβαστη προς τις αξιώσεις της κοινότητας. Βλ. Στ. Μ. Παρίσης, *ό.π.*, σ. 366.

Βλέπουμε λοιπόν ότι στη Μεσσηνία τα 3/4 των ελληνοδιδασκάλων και των καθηγητών δεν κατάφεραν να διδάξουν στο ίδιο σχολείο πάνω από τρία έτη, πολλοί μάλιστα δεν παρέμειναν παρά για λίγους μήνες. Από το υπόλοιπο 1/4, οι μισοί παρέμειναν τρία έως πέντε έτη και οι άλλοι μισοί από πέντε έως δέκα έτη· έχουμε μόνο πέντε μεμονωμένες περιπτώσεις που ξεπερνούν τα δέκα έτη. Η κατάσταση αυτή δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, αν λάβουμε υπόψη μας ότι η διάρκεια της εργασίας, την περίοδο αυτή, δεν ήταν θεσμικά κατοχυρωμένη.

Οι συχνές μετακινήσεις από τον τόπο της υπηρεσίας, είτε λόγω μετάθεσης είτε λόγω απόλυσης, ήταν αποτέλεσμα, πολλές φορές, της δυσαρμονίας στις σχέσεις καθηγητών-κατοίκων: ανάρμοστη διαγωγή, γνωστική ανεπάρκεια, τεταμένες σχέσεις με τις σχολικές εφορείες κ.ά. Εξίσου συχνή ωστόσο ήταν και η αυθαίρετη-παράνομη απομάκρυνση εκπαιδευτικών λόγω πολιτικών αντιπαραθέσεων, προτιμήσεων των τοπικών παραγόντων κ.ά.

Αναφέρουμε, ως ενδεικτικά παραδείγματα, τις μεταθέσεις του ελληνοδιδασκάλου Παπαπλιάκα, ο οποίος μετακινήθηκε από το Α΄ Ελληνικό σχολείο Καλαμάτας τον Μάρτιο του 1908¹⁶⁹, δηλαδή στη διάρκεια του σχολικού έτους, και του καθηγητή του Γυμνασίου Καλαμάτας Ιωάννη Ευστρατιάδη, για τον οποίο έγραφε ο τοπικός Τύπος, το 1873: «Η μετάθεσις αύτη, γενομένη εν τω μέσω του σχολιακού έτους, όπερ είναι απηγορευμένον, και χωρίς να σταλή έτερος καθηγητής εις αντικατάστασιν του μετατεθέντος, ενεποίησεν εν τη πόλει μας αλγεινήν εντύπωσιν, ως τα μέγιστα ζημιούσα και αδικούσα τους μαθητάς του Γυμνασίου μας [...]»¹⁷⁰. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση του σχολάρχου Πύλου Τζετζότη, ο οποίος το 1908 ζητούσε μετάθεση στην Καλαμάτα, επειδή τον απειλούσαν οι μαθητές του, όπως διαβάζουμε στην εφημερίδα *Θάρρος*: «Ό,τι συνέβη εν Μεσσήνη εις μικροτέραν δόσιν και εν Πύλω τεκταίνεται. Ο Σχολάρχης Πύλου κ. Τζετζότης απειλείται [από μαθητές], τούτου δε ένεκεν εξήτησε την συνδρομήν της Αστυνομίας, ήτις παρέσχεν αυτώ πέντε χωροφύλακας προς φρούρησιν της απειλούμενης ζωής του. Ο Σχολάρχης ούτος τηλεγραφεί ότι διά τους ανωτέρω λόγους αναγκάζεται να αναχωρήση εκ Πύλου και έλθη εις Καλάμας»¹⁷¹.

169. εφ. *Θάρρος*, 16 Μαρτίου 1908, φ. 2729, σ. 3.

170. εφ. *Πελοπόννησος*, 10 Μαρτίου 1873, φ. 323.

171. εφ. *Θάρρος*, 2 Ιουλίου 1908, φ. 2820, σ. 2.

Υπογραμμίζουμε ότι οι αμοιβαίες μεταθέσεις επιτρέπονταν, ακόμη και κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους¹⁷². Το γεγονός δεν άφηνε αδιάφορο τον τοπικό Τύπο, όπου διαβάζουμε ότι «ο Σχολάρχης Μεθώνης κ. Δουκάκης μετατίθεται αμοιβαίως μετά του Σχολάρχου Πύλου κ. Τζιτζίνη»¹⁷³ ή ότι «εν τω Γυμνασίω Καλαμών ο καθηγητής κ. Φοίφας μετατίθεται αμοιβαίως μετά του καθηγητού του εν Πειραιεί Γυμνασίου κ. Οικονομοπούλου»¹⁷⁴.

Αποκαλυπτικές του κλίματος είναι και οι απολύσεις. Αναφέρουμε ορισμένα χαρακτηριστικά περιστατικά. Τον Νοέμβριο του 1897¹⁷⁵, ενώ δηλαδή είχαν αρχίσει τα μαθήματα, απολύεται ο σχολάρχης του Β' Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας, Γ. Τζανετάκης. Το 1897 απολύεται, «κριθείς ως αμελής, άτε καταγινόμενος εις ιδιωτικές ασχολίας»¹⁷⁶, ο ελληνοδιδάσκαλος Αναστάσιος Χριστοδουλόπουλος, ο οποίος υπηρέτούσε στο Ελληνικό σχολείο της Τσερνίτσας. Επίσης, ο σχολάρχης Κωνσταντίνος Μαστοράκος, το 1908, από το Ελληνικό σχολείο των Αρφαρών¹⁷⁷. Τέλος, ας συγκρατήσουμε την περίπτωση του «διδάκτορος της Φιλοσοφικής Σχολής και Καθηγητή του ενταύθα [Καλαμάτας] Γυμνασίου Π. Μοσχούτη, ο οποίος επαύθη εν τω μέσω του σχολικού έτους [1870-1871]»¹⁷⁸, καθώς και του «πεπειραμένου και φιλόπону καθηγητή των Γαλλικών Ιωσήφ Λαγκάδη, αδίκως επ' εσχάτων [1892] απολυθέντος»¹⁷⁹.

Αξιοπρόσεκτο είναι ότι δεν αποκλειόταν ο επαναδιορισμός των απολυθέντων, όπως συνέβη στην περίπτωση του Γ. Τζανετάκη, του Π. Μοσχούτη, και του Κ. Μαστοράκου. Το γεγονός αυτό συνιστά σοβαρή ένδειξη ότι είτε η απόλυση είτε η επαναπρόσληψη δεν γίνονταν πάντοτε με ορθά, εκπαιδευτικά κριτήρια, αλλά υπεισέρχονταν σε αυτές και άλλοι παράγοντες. Διαφορετικά, η αίτηση του απολυθέντος για νέο διορισμό θα έπρεπε να μένει ανενεργή.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να υποστηρίξουμε, με αρκετή βεβαιότη-

172. Στ. Μ. Παρίσης, *ό.π.*, σ. 366.

173. εφ. *Θάρρος*, 3 Σεπτεμβρίου 1908.

174. εφ. *Θάρρος*, 3 Σεπτεμβρίου 1908.

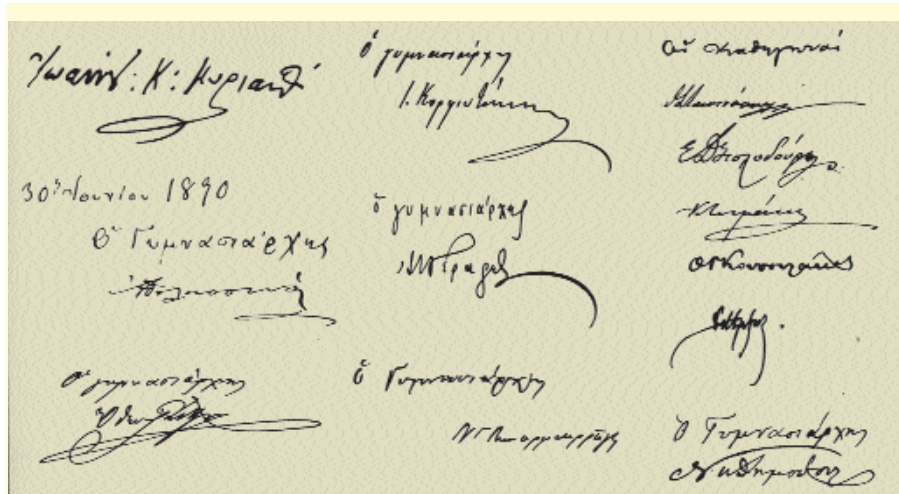
175. εφ. *Φαραί*, 23 Νοεμβρίου 1897, φ. 119.

176. Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

177. εφ. *Θάρρος*, 3 Ιουλίου 1908, φ. 2821, σ. 3.

178. εφ. *Πελοπόννησος*, 14 Απριλίου 1871, φ. 286.

179. εφ. *Μεσσηνιακή*, 11 Οκτωβρίου 1892.

Εικ. 38: Υπογραφές γυμνασιαρχών και καθηγητών του Γυμνασίου Καλαμάτας.

τα, ότι ο μειωμένος σεβασμός των δικαιωμάτων του υπαλλήλου και η απουσία κατοχύρωσής του έναντι της εκάστοτε εξουσίας συνιστούν μια πραγματικότητα της εποχής. Η εξουσία, ανεξάρτητα πολλές φορές από τις προθέσεις της, άφηνε μεγάλα περιθώρια για αυθαιρεσίες, με αποτέλεσμα ο εκπαιδευτικός να πέφτει συχνά θύμα της εξάρτησής του από το πλέγμα των τοπικών αρχών και συμφερόντων¹⁸⁰, αλλά και από το συνολικότερο –σε εθνικό επίπεδο– σύστημα των πελατειακών σχέσεων. Ας μην ξεχνάμε ότι η προσφορά εργασίας, ιδιαίτερα στις χαμηλόβαθμες θέσεις, ήταν μεγάλη, ενώ η καθιέρωση της μονιμότητας, βασικό αίτημα της εποχής, άργησε να γίνει πράξη. Μια ανεπαίσθητη βελτίωση της ισχύουσας κατάστασης σημειώθηκε το 1905. Τότε, με την ψήφιση σχετικών νόμων, οι μεταθέσεις και οι απολύσεις δασκάλων και καθηγητών πέρασαν, από τα χέρια του υπουργού, στην αρμοδιότητα των εποπτικών συμβουλίων και θεσπίστηκαν σχετικοί περιορισμοί και κριτήρια. Στην πράξη όμως δεν επήλθε κάποια σοβαρή μεταβολή¹⁸¹.

180. Στέφανος Κ. Γοντικάκης, *Η παιδεία στην Κρήτη (1878-1889)*, Δήμος Ηρακλείου-Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1992, σ. 134-141.

181. Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», *ό.π.*, σ. 219.

ε) Εξωεκπαιδευτική δραστηριότητα

Παράλληλα με την εργασία τους, αρκετοί εκπαιδευτικοί δραστηριοποιούνταν σε διάφορους τομείς της πολιτιστικής και κοινωνικής ζωής του νομού, με αξιοσημείωτα αποτελέσματα. Η δράση αυτή δεν είναι ανεξάρτητη από την ευρύτερη αποστολή του καθηγητή, αλλά συνυφασμένη με το ρόλο του ως βασικού συντελεστή προαγωγής του μορφωτικού επιπέδου της περιοχής¹⁸².

Προς αυτή την κατεύθυνση φαίνεται ότι εργάστηκαν στη Μεσσηνία, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, οι γυμνασιάρχες Δημήτριος Πετρίδης¹⁸³, Παναγιώτης Παπαναστασίου¹⁸⁴, Νικόλαος Μπαρμπαρρήγος¹⁸⁵, καθώς και οι καθηγητές Κωνσταντίνος Ζησίου¹⁸⁶, Δ. Κονδύλης¹⁸⁷, Πανάρετος Κωνσταντινίδης¹⁸⁸, Νονότ¹⁸⁹, Ευάγγελος Παπαχατζής¹⁹⁰. Μας εί-

182. Ωραία περιγράφει αυτό τον ευρύτερο μορφωτικό-πολιτιστικό ρόλο του εκπαιδευτικού (εν προκειμένω του δασκάλου) ο διευθυντής του Παγκρήτιου Διδασκαλείου και σημαντικός παιδαγωγός Γεώργιος Παπασωτηρίου στο βιβλίο του *Μελέτη περί δημοτικής εκπαίδευσης*, Ηράκλειο 1907.

183. εφ. *Πελοπόννησος*, 2 Απριλίου 1870, φ. 266.

184. Ο Παναγιώτης Παπαναστασίου διετέλεσε έφορος της «Σχολής του Λαού», που ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το 1884. Στα εγκαίνια μάλιστα της Σχολής, τέλη Μαΐου του 1884, μίλησε ο Παπαναστασίου «Περί των δικαιωμάτων και καθηκόντων του λαού». Βλ. Μίμης Φερέτος, «Ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και η Σχολή του Λαού στα 1884», *Μεσσηνιακό Ημερολόγιο* του Διον. Βογόπουλου, Αθήνα 1951, σ. 129.

185. Ο Νικόλαος Μπαρμπαρρήγος, το 1900, στα εγκαίνια «του αρτισυστάντος Τμήματος των Ερασιτεχνών της Φιλαρμονικής» εξεφώνησε «λόγον αρμόζοντα τη περιστάσει και καλλινόμενον υπό περισσείας βαθυσόφων εννοιών [...] μετ' απαραιμίλλου δυνάμεως απαριθμήσας τα καλά τα εκ της Μουσικής απορρέοντα». Βλ. εφ. *Φως*, 2 Νοεμβρίου 1900, φ. 30.

186. Ο Κ. Ζησίου έδωσε το 1884 διάλεξη στην εκπολιτιστική Λέσχη «Ο Δημακόπουλος», με θέμα «Περί Κωμωδίας». Βλ. εφ. *Ανόρθωσις*, 1 Ιανουαρίου 1884, φ. 41, σ. 2-3 (Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

187. Ο Δ. Κονδύλης τον Μάιο του 1894 έδωσε διάλεξη στον Εμπορικό Σύλλογο της Καλαμάτας «Ερμής», με θέμα «Περί των γνωμών αίτινες ανεξετάτως χρησιμεύουσι τη κοινωνία». Βλ. εφ. *Νέα Εφημερίς*, 15 Μαΐου 1894, φ. 135, σ. 7 (Συλλογή Μ. Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

188. εφ. *Πελοπόννησος*, 2 Απριλίου 1870, φ. 266.

189. εφ. *Πελοπόννησος*, 13 Ιανουαρίου 1868, φ. 218.

190. Ο Ευάγγελος Παπαχατζής, τον Μάρτιο του 1884, έδωσε διάλεξη στην εκπολιτιστική Λέσχη «Ο Δημακόπουλος», με θέμα «Περί γυναικός», ενώ στις 27 Μαΐου του ίδιου έτους μίλησε στη «Σχολή του Λαού», με θέμα «Εισαγωγή εις την νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν». Βλ. Μ. Φερέτος, «Ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και η Σχολή του Λαού στα 1884», *ό.π.*, σ. 129.

ναι γνωστοί για τις διαλέξεις τους στις εκπολιτιστικές λέσχες («Ο Δημακόπουλος», «Δαφνών» κ.ά.) και τους εμπορικούς συλλόγους («Ερμής» κ.ά.), με θέματα ηθικοθηρησκευτικά, κοινωνικά, ιστορικά και αρχαιολογικά, σχετιζόμενα με τη Μεσσηνία και ιδιαίτερα την Καλαμάτα. Πρέπει επίσης να μνημονεύσουμε τον καθηγητή Δημήτριο Δουκάκη, δεινό ιστοριοδίφη των αρχείων και των βιβλιοθηκών της Ρώμης, της Βενετίας και των Παρισίων, με στόχο τη συγγραφή της ιστορίας της Καλαμάτας¹⁹¹.

Γνωρίζουμε επίσης τους καθηγητές Ιωάννη Βέσση¹⁹², Μιχαήλ Διπλαρίδη¹⁹³, Π. Κονδύλη¹⁹⁴ και Παναγιώτη Θεοδωρόπουλο¹⁹⁵, που διακρίθηκαν για τα μαθήματα τα οποία έδωσαν στη «Σχολή του Λαού» και στη «Σχολή Απόρων Παιδών» της μεσσηνιακής πρωτεύουσας. Οι καθηγητές Σπυρίδων Αθανασιάδης¹⁹⁶, Χρήστος Καλλιακούδας¹⁹⁷, Αλέξανδρος

191. Παναγιώτης Γ. Σάλμας, «Πνευματική και ψυχαγωγική ζωή της Καλαμάτας», *Μεσσηνιακόν έτος 1938*, έκδ. του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, Καλαμάτα 1938, σ. 94-106

192. Ο Ιωάννης Βέσσης, στις 5 Ιουνίου 1884, έδωσε στη «Σχολή του Λαού» της Καλαμάτας διάλεξη «διδασκικωτάτη, καλλόλογο και ωφελιμωτάτη», με θέμα «Περί Χριστιανικής Ηθικής». Ιδιαίτερη εντύπωση έκανε το τελευταίο τμήμα της ομιλίας του «Περί αγωγής των παιδών», όπως μας πληροφορεί η εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, 10 Ιουνίου 1884 (Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

193. Ο Μιχαήλ Διπλαρίδης το 1895-96 δίδασκε και στη Σχολή των Απόρων Παιδών (Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

194. Ο Π. Κονδύλης το 1884 έδωσε διάλεξη στη Σχολή του Λαού με μεγάλη επιτυχία, όπως διαβάζουμε σε εφημερίδα της εποχής: «Μετά πλείστης όσης επιτυχίας εγένετο τη παρελθούση Κυριακή εν τη Σχολή του Λαού υπό του καθηγητού κ. Π. Κονδύλη το μάθημα της Πειραματικής Φυσικής. Το συρρέυσαν πλήθος ην τόσω πολύ ώστε η Εφορεία της Σχολής ηναγκάστη να παρακαλέση τον διδάσκοντα όπως διακόψη το μάθημα μετά διδασκαλίαν τριών τετάρτων, διότι ην φόβος να πάθη τις ασφυξίαν ένεκα μάλιστα των αναπτυσσομένων οσμών των πειραμάτων, ων η επιτυχία ην πλήρης και εφ η συγχαίρομεν τω κ. καθηγητή». Βλ. εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, Ιούνιος 1884 (Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

195. «Εν τη Λαϊκή Σχολή μετά ζήλου συνεχίζουσι τας εαυτών διδασκαλίας οι κ. Θ. Στασινόπουλος έχων θέμα σειράν μαθημάτων περί Λαϊκής Αστρονομίας, και ο κ. Παναγιώτης Θεοδωρόπουλος ομιλήσας περί ιστορικών ζητημάτων αφορώντων τον Μεσσηνιακόν λαόν». Βλ. περ. *Ωρίων*, έτος Α', 1902, τχ. 3.

196. Ο Σπυρίδων Αθανασιάδης ασχολήθηκε με τη συλλογή και δημοσίευση λαογραφικού υλικού. Η πληροφορία αντλείται από την εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 21 Σεπτεμβρίου 1857, φ. 226 (Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

197. εφ. *Πελοπόννησος*, 30 Μαρτίου 1861, φ. 38 και 1 Ιουλίου 1861, φ. 50, όπου διαβάζουμε ότι ο Χρήστος Καλλιακούδας «επί τέσσερα έτη ου μόνον διά της από της έδρας διδασκαλίας ωφέλησε τον τόπον, αλλά και διά της λοιπής τω όντι διδασκαλικής του συμπεριφοράς και διά συγγραμμάτων και λόγων, ους κατά καιρούς εξεφώνησεν, ετίμησεν αυτόν».

Καρίκουλας¹⁹⁸ και Ανδρέας Σκιάς¹⁹⁹, άφησαν πλούσιο συγγραφικό και μεταφραστικό έργο, ενώ ο γυμνασιάρχης Νικόλαος Πετρής²⁰⁰ συνεργάστηκε με γνωστά ιστοριοφιλολογικά περιοδικά της Αθήνας όπως η *Πανδώρα*, ο *Παρνασσός* κ.ά. Αξιοσημείωτη υπήρξε και η δράση του καθηγητή Θεόδωρου Στασινόπουλου, ο οποίος, εκτός από τις διαλέξεις που έδωσε²⁰¹, διετέλεσε και διευθυντής του Μετεωρολογικού Σταθμού Καλαμάτας. Σε αυτόν οφείλεται και η εγκατάσταση σειсмоγράφου στην πόλη²⁰².

Πολύ σημαντικές υπήρξαν, τέλος, και οι απόπειρες καθηγητών για οργάνωση σχολικών βιβλιοθηκών. Στέφθηκαν με επιτυχία στην περίπτωση της βιβλιοθήκης του Γυμνασίου Καλαμάτας. Στη δημιουργία της πρωτοστάτησαν οι γυμνασιάρχες Γ. Τσαγγρής, Άγγ. Παπαγεωργίου και Όθων Ρέντζος, που είχαν στόχο «να καταστή [η βιβλιοθήκη] πνευματικόν εστιατόριον ου μόνον του στενού κύκλου των καθηγητών, αλλά και παντός πολίτου [...]»²⁰³.

Η προσφορά αυτή των εκπαιδευτικών αναγνωρίζεται ευρύτερα: κάποιιοι μάλιστα, όπως οι Νικόλαος Μπαρμπάρης²⁰⁴ και Αναστάσιος Συννωκίδης²⁰⁵, τιμήθηκαν με σημαντικές διακρίσεις, λ.χ. τον «Χρυσούν Σταυρό του Σωτήρος» ή τον «Αργυρούν Σταυρό των Ιπποτών».

Για να έχουμε, ωστόσο, μια σφαιρική εικόνα της πραγματικότητας πρέπει να αναφέρουμε και ορισμένα κρούσματα, έστω μεμονωμένα,

198. Ο Αλέξανδρος Καρίκουλας, καθηγητής της γερμανικής, μετέφρασε το «Χρονολογικόν Εγκόλιον της Ιστορίας, ήτοι συνοπτικόν πίνακα των κυριωτέρων ιστορικών γεγονότων, πρόχειρον βοήθημα διά πάντας». Βλ. εφ. *Ακρόπολις*, 10 Απριλίου 1884, φ. 740 (Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

199. Βασ. Αρ. Παπαδόπουλος, «Η Καλαμάτα φυτώριο πνευματικών ανθρώπων», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, 1956, σ. 413.

200. Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

201. Ο Θεόδωρος Στασινόπουλος, το 1902, έδωσε διάλεξη στη Λαϊκή Σχολή Καλαμάτας. Η ομιλία-διδασκαλία του περιστρεφόταν «περί την Φυσιικήν, μετά περιέργων και λίαν ενδιαφερόντων πειραμάτων». Βλ. εφ. *Φως*, 7 Μαρτίου 1902, φ. 165, σ. 2.

202. εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 12 Φεβρουαρίου 1963, φ. 122, σ. 3.

203. Π. Οικονομάκης, «Η Λαϊκή Βιβλιοθήκη των Καλαμών», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, 1956, σ. 270-272· Μ. Φερέτος, «Ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και η Σχολή του Λαού στα 1884», ό.π., σ. 131· εφ. «Φως», 10 Αυγούστου 1900, φ. 6.

204. Ο Νικόλαος Μπαρμπάρης «διά Β.Δ. προήχθη εις τον “Χρυσούν Σταυρόν του Σωτήρος” διά τας ευδοκίμους αυτού υπηρεσίας». Βλ. Π. Οικονομάκης, ό.π., σ. 277.

205. Ο Αναστάσιος Συννωκίδης τιμήθηκε με τον «Αργυρούν Σταυρόν των Ιπποτών», στις 13 Ιουνίου του 1866. Βλ. Κ. Γαβαλά, *Κοινωνία και εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 472.

αντιδεοντολογικής συμπεριφοράς και ανοιχτής παραβίασης του νόμου με κίνητρο το κέρδος. Όπως καταγγέλλει ο τοπικός Τύπος, υπήρχαν εκπαιδευτικοί (αναφέρονται τα ονόματα του ελληνοδιδάσκαλου Γ. Παπαδόπουλου²⁰⁶ και του καθηγητή Αναστάσιου Συννωκίδη²⁰⁷), οι οποίοι εμπορεύονταν σχολικά είδη ή παρέδιδαν «κατ' οίκον» φροντιστηριακά μαθήματα σε μαθητές της τάξης τους.

Παρά την ύπαρξη τέτοιων, ασυμβίβαστων με την ιδιότητα του εκπαιδευτικού, στάσεων, οι υγιείς φωνές ελληνοδιδασκάλων και καθηγητών φαίνεται ότι υπερτερούσαν, και οι λειτουργοί συνιστούσαν, με τη δράση τους, κοινωνικό πρότυπο συμπεριφοράς. Δεν είναι, ασφαλώς, τυχαίο ότι, στο μικρόκοσμο της μεσσηνιακής κοινωνίας, η κοινωνική τους ζωή (γιορτές²⁰⁸, θάνατοι, γάμοι²⁰⁹, ταξίδια, αρραβώνες, μεταθέσεις²¹⁰, απολύσεις²¹¹, προαγωγές²¹² κ.ά.) αποτελούσε σημαντικό γεγονός, όπως καταλαβαίνουμε από τα δημοσιεύματα του τοπικού Τύπου. Τα δημοσιεύματα αυτά μαρτυρούν την υψηλή θέση των εκπαιδευ-

206. Ο Γ. Παπαδόπουλος, όταν υπηρετούσε το 1896 στην Κυπαρισσία, «ένεκεν φιλίας πρὸς τινὰ ἔμπορον, ὅστις ἔχει τετραδιά τινὰ καὶ δὲν δύναται νὰ τα ἐξοδεύσῃ, ἐπιβάλλει εἰς τινὰς μαθητὰς οἵτινες εἶναι πτωχοὶ νὰ τα ἀγοράζωσι, καίτοι αὐτοὶ προ ἡμερῶν καλῶς τοιαῦτα εἶχον ἐνδεδυμένα καὶ ἐρραμμένα. Ἐπειδὴ δὲ δὲν δύνανται νὰ τα ἀγοράζωσι, κτυπᾷ αὐτοῦς, τοὺς υβρίζει καὶ τέλος τοὺς ἐκδιώκει ἐκ τοῦ σχολείου, ἕως ὅτου νὰ τα φέρωσιν». Βλ. εφ. *Ευνομία*, 1 Δεκεμβρίου 1896, φ. 107, σ. 3.

207. «Ὁ προ ἐτῶν διορισμένος ἐνταῦθα [Καλαμάτα] σχολάρχης Συννωκίδης κατ' ἔτος, παρὰ τὰ διατεταγμένα, προγυμνάζει κατ' οἶκον τοὺς μαθητὰς τῆς τάξεώς του καὶ ἄλλους, λαμβάνων παρ' αὐτῶν ἀδρά διδάκτρα. Ἐχει ἐπίσης καὶ βιβλιοπωλεῖον εἰς τὸν οἶκον του καὶ ἐμπορεύεται με τοὺς μαθητὰς ὅλων τῶν τάξεων του διευθυνομένου παρ' αὐτοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου, πωλῶν αὐτοῖς βιβλία». Βλ. εφ. *Πελοπόννησος*, 20 Αυγούστου 1865, φ. 155.

208. «Αὐριον ἐπὶ τῇ εορτῇ του Νέου Ἐτους δὲν δέχεται ἐπισκέψεις ὁ καθηγητὴς του ἐνταῦθα Γυμνασίου κ. Παν. Θεοδωρόπουλος» (εφ. *Φως*, 31 Δεκεμβρίου 1900, φ. 47). Επίσης: «Αὐριον εορτὴν του Αγ. Νικολάου εορτάζεται ὁ κ. Ν. Αθανασόπουλος, ἐλληνοδιδάσκαλος» (εφ. *Φως*, 5 Δεκεμβρίου 1900, φ. 39, σ. 4).

209. «Τὴν παρελθούσαν Κυριακὴν ἐτελέσθησαν οἱ γάμοι του καθηγητοῦ του ἐνταῦθα Γυμνασίου κ. Νικολάου Σιάτου μετὰ τῆς θυγατρὸς του κ. Ν. Νικολοπούλου Χρυσούλας, παρὰ νυμφος ἦτον ὁ ἐξ Ἀθηνῶν προ ὀλίγων ἡμερῶν ἀφιχθεὶς κ. Ἰω. Τομαρόπουλος, γαμβρὸς ἐξ ἀδελφῆς τῶν νεονύμφων». Βλ. εφ. *Πελοπόννησος*, 7 Μαΐου 1865, φ. 148.

210. εφ. *Φως*, 10 Αυγούστου 1900, ὅπου ἀνακοινώνεται ἡ μετὰθεση του γυμνασιάρχου Ὁθωνα Ρέντζου ἀπὸ το Γυμνάσιο Καλαμάτας στο Γυμνάσιο Ζακύνθου.

211. «Διωρίσθη Σχολάρχης Καλαμάτας ἀντὶ του ἀπολυθέντος Γ. Τζανετάκη ὁ πρῶην καθηγητὴς Δημ. Αλεξάκης, διδάκτωρ τῆς Φιλολογίας» (εφ. *Φαράς*, 23 Νοεμβρίου 1897, φ. 119).

212. «Ὁ καλὸς συμπολίτης μας κ. Ν. Μπαρμπάρης, ὅστις καὶ ἐπιστημονικῶν κατάρτισιν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ καὶ διοικητικῆς ικανότητος τα μάλιστα εὐμοιρεῖ [...] προάγεται εἰς Γυμνασιάρχην του ἐνταῦθα [Καλαμάτας] Γυμνασίου». Βλ. εφ. *Φως*, 10 Αυγούστου 1900.

τικών στην ιεραρχία των κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών της εποχής. Τεκμήριο αυτής της διάκρισης συνιστά και το γεγονός ότι καθηγητές και δάσκαλοι συμπεριλαμβάνονταν στους καταλόγους των υποψήφιων ενόρκων, στους «αιρέσιμους πολίτες». Τους αναγνωρίζονταν δηλαδή το δικαίωμα όχι μόνο να ασκούν εκλογικά δικαιώματα, αλλά και να εκλέγονται για την άσκηση πολιτικών, δικαστικών και διοικητικών λειτουργημάτων, κάτι που, ως γνωστόν, δεν ίσχυε για το σύνολο του πληθυσμού της χώρας²¹³.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι οι ελληνοδιδάσκαλοι και οι καθηγητές που υπηρέτησαν στα δημόσια μέσα σχολεία της Μεσσηνίας αποτέλεσαν μια κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία με καλές, συγκριτικά, συνθήκες εργασίας, ικανοποιητικό μισθό και υψηλό κοινωνικό status – υψηλότερο, βέβαια, των καθηγητών, που δίδασκαν σε ανώτερης βαθμίδας σχολείο. Ελληνοδιδάσκαλοι και καθηγητές υπήρξαν, συνολικά ελκυστικοί πόλοι μόρφωσης. Χωρίς να παραβλέπουμε την επιστημονική ανεπάρκεια πολλών, καθώς και τον ανεπαρκή αριθμό τους σε σχέση με τις ανάγκες των σχολείων, είναι γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί, ως εγγράμματοι και φορείς εξουσίας, ως τοπικοί παράγοντες και κρατικοί αξιωματούχοι, συνετέλεσαν στην πνευματική ανάπτυξη της επαρχίας. Αυτό το πέτυχαν τόσο με το καθημερινό διδασκαλικό τους έργο όσο και με τις εξωεκπαιδευτικές-πολιτιστικές τους παρεμβάσεις, που αναμφίβολα συνέτειναν ευρύτερα στην καλλιέργεια μαθητών και γονέων, διευρύνοντας τον στενό επαρχιακό ορίζοντα.

---

213. Γιώργος Ν. Μητροφάνης, «Οι αιρέσιμοι πολίτες. Ποσοστική προσέγγιση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην Ελλάδα του 1860», περ. *Μνήμων*, τόμ. 18 (1996), σ. 27-28.

